

het serpent scalker dan enich dier op aertrijck

De behandelwijze van slangen en serpentes in de Middelnederlandse encyclopedieën *Van den proprieteyten der dinghen* en *Der naturen bloeme*

Floor Haalboom (3274705)
Bachelor eindwerkstuk Nederlands
Universiteit Utrecht, 23 april 2010
Begeleid door Paul Wackers

Inhoudsopgave

HET SERPENT SCALKER DAN ENICH DIER OP AERTRIJCK.....	1
DE BEHANDELWIJZE VAN SLANGEN EN SERPENTEN IN DE MIDDELNEDERLANDSE ENCYCLOPEDIËN VAN DEN PROPRIETEYTEN DER DINGHEN EN DER NATUREN BLOEME.....	1
1. INLEIDING.....	4
MIDDELEEUWSE WETENSCHAP.....	4
13E EEUWSE ENCYCLOPEDIËN.....	5
MIDDELNEDERLANDSE ENCYCLOPEDIËN.....	7
VRAAGSTELLING.....	8
2. HET DIER SLANG.....	10
DE DIERENZIEL.....	10
REPTIELEN.....	12
TOT SLOT.....	13
3. SLANGEN EN SERPENTEN.....	15
‘ENDE GHELIKERWIJS DAT DIE SLANGHEN SCHELEN INDER GROOTHEIT ALSO SCHELEN SI INDER QUAETHEIT DES VENIJS’.....	15
‘ENDE SI SCHELEN OEC INDER FIGUEREN ENDE INDER SCEPPENIS’.....	17
‘ITEM DIE SERPENTEN SCHELEN INDER VERWEN’.....	18
‘ITEM DIE SERPENTEN SCHELEN OEC INDER WOENSTAT’.....	19
‘ITEM DIE SERPENTEN SCHELEN IN HOREN VOERTGANC’.....	20
‘ITEM SI SCHELEN IN QUAEDER SCALCHEYT OF IN QUADER WIJSHEIT’.....	23
VERVELLEN.....	26
VOORTPLANTING.....	27
DE ECOLOGIE VAN DE SLANG.....	28
TOT SLOT.....	31
4. SLANGENSOORTEN.....	33
CAPITEL 8. ANGUIS.....	33
CAPITEL 32. COLUBER.....	34
CAPITEL 89. SERPENS.....	34
CAPITEL 9. ASPIS.....	35
CAPITEL 29. CERASTES.....	38
CAPITEL 35. DYPAS.....	38
CAPITEL 15. BASILISCUS.....	39
CAPITEL 36. DRACO.....	40
CAPITEL 111. VIPERA.....	42
TOT SLOT.....	45
5. HAGEDISSEN EN WORMEN.....	47
5.1 LACEERTEN.....	47
<i>Capitel 8. Anguis</i>	47
<i>Capitel 20. Cameleon</i>	48
<i>Capitel 86. Salamandra</i>	49
<i>Capitel 88. Stellio</i>	50
5.2 WORMEN.....	51
<i>Capitel 109. Worm. Capitel 110. Wormpje</i>	52

<i>Capitel 16. Pad</i>	53
<i>Capitel 92. Scorpio</i>	54
<i>Capitel 102. Tortuca</i>	54
TOT SLOT.....	55
6. SAMENVATTENDE CONCLUSIE	57
LITERATUUR	60
EDITIES.....	60
SECUNDAIRE LITERATUUR.....	60
WOORDENBOEKEN.....	61
BIJLAGEN	63
1. SLANGEN EN SERPENTEN.....	64
IN VAN DEN PROPRIETeyTEN DER DINGHEN EN DER NATUREN BLOEME.....	64
2. INHOUD VAN DEN PROPRIETeyTEN DER DINGHEN, BOEK 18.....	65

1. Inleiding

Mensen zijn doodsbenuwd voor slangen. Ze reageren onbewust met angst- en vluchtgedrag bij het zien van een slang.¹ Biologen brengen dit in verband met de evolutie van de vroegste zoogdieren, die in een wereld vol dinosauriërs en hun verwanten moesten zien te overleven.² Ook voor middeleeuwers waren slangen angstaanjagende wezens. Uiteraard verklaarden zij dit niet met de zoogdierevolutie zoals hedendaagse onderzoekers, maar met de belangrijke allegorische waarde die de slang in hun cultuur had. De slang werd vanuit christelijke optiek gezien als een kwaadaardig wezen dat verbonden was met de duivel.³ Ik ga onderzoeken wat het beeld van de slang is in middeleeuwse natuurboeken. In deze inleiding behandel ik het verschil tussen de hedendaagse en middeleeuwse natuurbenadering en schets ik een beeld van de middeleeuwse dierenkennis. Daarna kom ik terug op de angstaanjagende slang.

middeleeuwse wetenschap

Het middeleeuwse wereldbeeld stak anders in elkaar dan het huidige natuurwetenschappelijke wereldbeeld. Voor de middeleeuwers was het aardse leven minder wezenlijk dan het goddelijke, hemelse leven. Een belangrijke grens in het heelal was de baan van de maan: de aarde lag in het vergankelijke ondermaanse, het heelal bestaande uit steeds hoger sferen in het eeuwigdurende bovenmaanse.⁴ De materie in het ondermaanse was opgebouwd uit de vier elementen.⁵ De schepping kon vergeleken worden met een ladder waarvan de sporten omhoog leidden naar de absolute volmaaktheid: God.⁶ Stenen, planten en dieren stonden op deze ladder onder de mens, die weer onder de engelen en God stond. De opgaande lijn naar volmaaktheid uitte zich in de zielen van de wezens.⁷ Stenen hadden slechts de eenvoudigste ziel van het simpele 'zijn'. Planten hadden naast deze ziel een vegetatieve ziel die groei mogelijk maakte. Dieren hadden daarbij de animale of sensitieve ziel die beweging mogelijk maakte. De mens had bovendien nog een rationele ziel gelijk aan die van de engelen. In deze geestelijke en dus onsterfelijke ziel lag de verbinding tussen de aardse en de geestelijke werkelijkheid.⁸ De mens met zijn sterfelijk lichaam en onsterfelijke ziel weerspiegelde als microkosmos het vergankelijke ondermaanse en het eeuwige bovenmaanse van de macrokosmos.⁹

De natuur was als materiële werkelijkheid van minder gewicht dan de geestelijke werkelijkheid van God. Ieder onderdeel van de natuur had echter wel diepere betekenis en verwees daarmee naar het goddelijke.¹⁰ Het is niet vreemd dat empirisch onderzoek in deze wereld niet de autoriteit bezat die het nu heeft.¹¹ Kennis van de aardse werkelijkheid met behulp van de rede was slechts het begin van de hoogste vorm van weten, het schouwen.¹² Geleerden hielden zich dan ook vooral bezig met filosofie en – met nog meer aanzien – theologie.¹³

Geleerden hadden ontzag voor boekenwijsheid en baseerden zich voor hun kennis over de natuur op bestaande natuurwetenschappelijke boeken, die terugvoerden tot de Griekse en

¹ Öhman en Mineka, 2003, p. 5-9.

² Öhman en Mineka, 2003, p. 5.

³ Bogaart en Van der Voort, 2002, p. 222.

⁴ Huizinga, Lie en Veltman, 2002, p. 20.

⁵ Huizinga, Lie en Veltman, 2002, p. 20.

⁶ Janssens, 1991, p. 164.

⁷ Lewis, 1994, p. 152-164.

⁸ Janssens, 1991, p. 164; Wackers, 1986, p. 40 en 45.

⁹ Huizinga, Lie en Veltman, 2002, p. 20.

¹⁰ Bouwman, 1993, p. 58.

¹¹ Bouwman, 1993, p. 58.

¹² Wackers, 1996, p. 20.

¹³ Theunissen en Visser, 1996, p. 19; Wallace, 1978, p. 91-92.

Romeinse oudheid.¹⁴ Tot de 13^e eeuw was Plato de belangrijkste filosoof uit de oudheid in de Europese wetenschap.¹⁵ Geleerden konden zijn leer goed rijmen met het Christendom, vanwege zijn ideeën over de onsterfelijke ziel en de schepping.¹⁶ In de 13^e eeuw werd het werk van Aristoteles bekender en belangrijk dankzij Latijnse vertalingen vanuit Spanje en Zuid-Italië.¹⁷ Dit betekende dat er meer biologische kennis beschikbaar kwam, want Aristoteles interesseerde zich anders dan Plato in hoge mate voor de aardse natuur.¹⁸ Hij baseerde zijn kennis op waarnemingen, waardoor ook hedendaagse biologen dikwijls met zijn vaststellingen kunnen instemmen.¹⁹ Er waren echter ook vele andere bronnen waar middeleeuwse geleerden hun kennis van de natuur uit putten.²⁰ Naast deze boekenwijsheid was er natuurlijk ook de praktische kennis uit de landbouw, de jacht en de geneesmiddelenbereiding.²¹ Tot de 13^e eeuw waren echter vooral geestelijken geletterd en uitwisseling tussen de boekengeleerden en de ervaringsdeskundigen vond nauwelijks plaats.²²

13^e eeuwse encyclopedieën

De middeleeuwse kennis over het dierenrijk werd beschreven in bestiaria en natuurencyclopedieën, al is de term ‘encyclopedie’ strikt genomen jonger.²³ In de bestiaria werd zoölogische informatie opgenomen, maar was vooral de religieuze moraal van belang.²⁴ De bestiaria bouwden voort op de *Physiologus*, een tekst die vermoedelijk is samengesteld in de 2^e eeuw na Christus door een onbekende.²⁵ In de *Physiologus* wordt een aantal eigenschappen van dieren (maar ook planten en stenen) in verband gebracht met de Bijbel en een moraal.²⁶ De middeleeuwse natuurencyclopedieën steunden op oudere exemplaren, met name de *Historia Naturalis* van Plinius († 79 na Chr.) en de *Etymologiae* (ca. 630 na Chr.) van Isidorus van Sevilla.²⁷ In het werk van Plinius zijn waarnemingen van vroegere auteurs verzameld, het werk van Isidorus gaat uit van de relatie tussen woorden en de eigenschappen van de dingen die ze aanduiden: middeleeuwse etymologie.²⁸

In de 13^e eeuw nam het genre van de encyclopedie een vlucht, vanwege het beschikbaar komen van Aristoteles’ biologische werken.²⁹ De encyclopedieën namen deze nieuwe Aristotelische kennis op, maar maakten ook nog altijd gebruik van de bestiaria en oudere encyclopedieën.³⁰ De drie invloedrijkste encyclopedieën uit die tijd zijn *De proprietatibus rerum* van Bartholomeus Anglicus, *Liber de natura rerum* van Thomas van Cantimpré en het *Speculum maius* van Vincentius van Beauvais.³¹ De drie auteurs waren lid van bedelordes.³² Voor het vakgebied Middelnederlands zijn vooral de encyclopedieën van Bartholomeus Anglicus en Thomas van Cantimpré interessant, omdat van beide

¹⁴ Bogaart en Van der Voort, 2002, p. 221; Theunissen en Visser, 1996, p. 19-20; Huizenga, Lie en Veltman, 2002, p. 16; Bouwman, 1993, p. 58; Van der Voort, 2001, p. 15.

¹⁵ Wallace, 1978, p. 92.

¹⁶ Wallace, 1978, p. 92.

¹⁷ Van der Voort, 2001, p. 51.

¹⁸ Theunissen en Visser, 1996, p. 15-16.

¹⁹ Theunissen en Visser, 1996, p. 16.

²⁰ Theunissen en Visser, 1996, p. 16.

²¹ Theunissen en Visser, 1996, p. 20.

²² Theunissen en Visser, 1996, p. 20; Bogaart, 2004, p. 18.

²³ Bogaart, 2004, p. 28.

²⁴ Bogaart en Van der Voort, 2002, p. 220-221.

²⁵ Bogaart en Van der Voort, 2002, p. 220.

²⁶ Bogaart en Van der Voort, 2002, p. 220.

²⁷ Bogaart en Van der Voort, 2002, p. 221; Bogaart, 2004, p. 29.

²⁸ Bogaart en Van der Voort, 2002, p. 221.

²⁹ Bogaart, 2004, p. 30-31.

³⁰ Bogaart, 2004, p. 221; Van der Voort, 2001, p. 17.

³¹ Bogaart, 2004, p. 31; Van der Voort, 2001, p. 50.

³² Bogaart, 2004, p. 31.

Middelnederlandse vertalingen verschenen zijn. Dit zijn dan meteen de enige natuurwetenschappelijke encyclopedieën in het Middelnederlands.³³ Daarom zal het in deze scriptie over deze Middelnederlandse werken gaan.

Bartholomeus was een fransiscaner monnik en rondde zijn encyclopedie vermoedelijk rond 1245 af als leerboek voor de monniken onder zijn leiding.³⁴ Hij wilde zijn leerlingen hulp bieden bij het interpreteren van de Bijbel door ze alle bekende wetenschappelijke kennis te presenteren, maar hij liet de interpretatie van deze kennis aan zijn lezers over.³⁵ Veel handschriften van *De proprietatibus rerum* zijn voorzien van glossen waarin de allegorische betekenis toch uitgelegd wordt.³⁶ Vermoedelijk hebben deze randnoten geestelijken geholpen bij het gebruik van de informatie in hun preken.³⁷ Het *Reductorium morale* van Petrus Berchorius (1^e helft 14^e eeuw) is een werk over de allegorische betekenis van de dingen, dat voornamelijk op *De proprietatibus rerum* gebaseerd is.³⁸

De proprietatibus rerum bevat informatie over uiteenlopende zaken, verdeeld over negentien boeken.³⁹ De inhoudsopgave weerspiegelt grofweg het middeleeuwse idee van de ladder der natuur: Bartholomeus begint met een boek over God en behandelt in de volgende boeken de onderwerpen lager op de ladder.⁴⁰ In de boeken over het ondermaanse baseert hij zijn indeling op de vier elementen: de vogels behandelt hij na de lucht, de vissen na het water, de stenen, planten en landdieren na de aarde.⁴¹ Isidorus, Plinius en Aristoteles noemt Bartholomeus het vaakst als bron.⁴² Daarnaast noemt hij nog een groot aantal andere autoriteiten.⁴³

Thomas van Cantimpré was een dominicaan en werkte tussen 1224 en 1240 aan zijn encyclopedie *Liber de natura rerum*.⁴⁴ Ook hij wilde kennis bundelen die in preken van pas zou kunnen komen.⁴⁵ Een verschil met de encyclopedie van Bartholomeus is dat hij wel morele lessen opnam.⁴⁶ Met name specifieke morele lessen voor geestelijken, een aanwijzing dat zijn encyclopedie vooral in een geestelijk milieu gebruikt werd.⁴⁷

Liber de natura rerum behandelt kennis over de natuur in twintig boeken.⁴⁸ Thomas' inhoudsopgave volgt ook de ladder der natuur, maar hij begint bij de mens, dan de dieren, dan de planten en dan de stenen. Ook de dieren onderling staan bij hem in hiërarchie, zoals vaker gebeurde.⁴⁹ Thomas van Cantimpré behandelt in de laatste boeken algemenere zaken zoals de vier elementen. Uit het bovenmaanse behandelt Thomas alleen de ziel en hemellichamen.⁵⁰ Thomas haalt veel bronnen aan uit de *Physiologus*-traditie en uit de Aristotelische traditie.⁵¹

³³ Bogaart, 2004, p. 14.

³⁴ Seymour e.a., 1992, p. 10; Bogaart en Van der Voort, 2002, p. 217.

³⁵ Bogaart, 2004, p. 36 en 39.

³⁶ Bogaart, 2004, p. 39.

³⁷ Bogaart, 2004, p. 39.

³⁸ Wackers, 1986, p. 56.

³⁹ Bogaart, 2004, p. 34-35.

⁴⁰ Bogaart, 2004, p. 35.

⁴¹ Bogaart, 2004, p. 34-36.

⁴² Bogaart, 2004, p. 34.

⁴³ Bogaart, 2004, p. 34.

⁴⁴ Van der Voort, 2001, p. 51; Bogaart, 2004, p. 31.

⁴⁵ Van der Voort, 2001, p. 50.

⁴⁶ Bogaart, 2004, p. 108.

⁴⁷ Bogaart, 2004, p. 108.

⁴⁸ Bogaart, 2004, p. 111.

⁴⁹ Pastoureau, 2006, p. 62-65.

⁵⁰ Bogaart, 2004, p. 110-111.

⁵¹ Bogaart, 2004, p. 113; Van der Voort, 2001, p. 16-17.

Middelnederlandse encyclopedieën

Jacob van Maerlant vertaalde het proza van Thomas van Cantimpré in verzen tot zijn *Der naturen bloeme*, vermoedelijk ongeveer 30 jaar nadat Thomas zijn encyclopedie afrondde: omstreeks 1270.⁵² Hij schreef het voor een adellijk publiek, maar ook onder de burgerij werd de tekst populair.⁵³ Jacob van Maerlant was voor zover bekend de eerste die een wetenschappelijk werk uit het Latijn in het Middelnederlands vertaalde.⁵⁴ Hij heeft een vrije vertaling gemaakt: hij heeft de encyclopedie sterk bekort, de moraal voor geestelijken weggelaten en hier en daar informatie toegevoegd, maar de inhoud van *Liber de natura rerum* in grote lijnen overgenomen.⁵⁵ Maerlant nam de boeken over de ziel, de hemellichamen en de vier elementen helemaal niet op.⁵⁶

Een tot nu toe onbekende vertaler schreef *Van den proprieteyten der dinghen* op basis van de encyclopedie van Bartholomeus.⁵⁷ Deze vertaling werd in 1485 gedrukt door de Haarlemse drukker Jacob Bellaert.⁵⁸ Waarschijnlijk werd de vertaling ook omstreeks die tijd gemaakt, ruim twee eeuwen na de voltooiing van het Latijnse werk.⁵⁹ De Middelnederlandse vertaler van *De proprietatibus rerum* veroorloofde zich anders dan Jacob van Maerlant nauwelijks vrijheid bij het vertalen.⁶⁰ Zo schrapte de vertaler nauwelijks informatie en behield de syntaxis van het Middelnederlands veel kenmerken van het Latijn.⁶¹ In mijn scriptie verwijs ik daarom gemakshalve naar Bartholomeus waar ik strict genomen de vertaler zou moeten noemen⁶², tenzij ik het specifieke gebruik van Middelnederlandse woorden behandel.

Saskia Bogaart heeft een vergelijkend onderzoek gedaan naar *Van den proprieteyten der dinghen* en *Der naturen bloeme*. Zij verklaart het verschil in vertaalprecisie met verschillen in de intellectuele ontwikkeling van het publiek.⁶³ Tot de dertiende eeuw was het Latijn de voertaal van de geestelijkheid en had met name zij toegang tot opgeschreven kennis.⁶⁴ Vanaf de dertiende eeuw werd het aantal geletterde leken steeds groter.⁶⁵ De toenemende geletterdheid is zichtbaar in de literatuur: vanaf de dertiende eeuw werden er steeds meer boeken geproduceerd, die niet alleen in kloosters gelezen werden.⁶⁶ Vertalingen in de volkstaal voor mensen die het Latijn niet of onvoldoende machtig waren, past in deze ontwikkeling.⁶⁷ Maerlant vertaalde *Liber de natura rerum* in het Middelnederlands in een tijd dat leken nog nauwelijks met wetenschappelijke kennis in aanraking waren gekomen.⁶⁸ Dit verklaart waarom hij het werk van Thomas van Cantimpré inkortte en vereenvoudigde.⁶⁹ De versvorm sloot aan bij wat het adellijke publiek gewend was.⁷⁰ Bogaart veronderstelt dat Maerlant zijn publiek vooral wilde vermaken met dit werk.⁷¹ Het publiek van *Van den*

⁵² Van der Voort, 2001, p. 16.

⁵³ Bogaart, 2004, p. 125.

⁵⁴ Huizinga, Lie en Veltman, 2002, p. 13; Bogaart, 2004, p. 125.

⁵⁵ Bogaart, 2004, p. 110-120; Van der Voort, 2001, p. 141-166.

⁵⁶ Bogaart, 2004, p. 110-111.

⁵⁷ Bogaart, 2004, p. 56.

⁵⁸ Bogaart, 2004, p. 45.

⁵⁹ Bogaart, 2004, p. 56.

⁶⁰ Bogaart, 2004, p. 103-104.

⁶¹ Bogaart, 2004, p. 126.

⁶² Zoals ook de editie van Lie e.a. (2009) *Van den proprieteyten der dinghen* toeschrijft aan Bartholomeus Engelsman en niet aan de onbekende vertaler.

⁶³ Bogaart, 2004, p. 125-127.

⁶⁴ Bogaart, 2004, p. 17-18.

⁶⁵ Bogaart, 2004, p. 18-19.

⁶⁶ Bogaart, 2004, p. 20.

⁶⁷ Bogaart, 2004, p. 21.

⁶⁸ Bogaart, 2004, p. 125.

⁶⁹ Bogaart, 2004, p. 126.

⁷⁰ Bogaart, 2004, p. 126.

⁷¹ Bogaart, 2004, p. 127.

proprieteyten der dinghen was blijkbaar meer gewend aan wetenschappelijke kennis, want de vertaler versimpelde de inhoud van de Latijnse tekst niet.⁷² Ook ging hij ervan uit dat zijn publiek enige kennis van het Latijn had, gezien het Latijn dat relatief vaak in de vertaling voorkomt.⁷³ Bogaart denkt daarom dat dit boek gediend heeft als naslagwerk voor de ‘semi-professionele leek’.⁷⁴

vraagstelling

Terug naar de angstaanjagende slang waar ik mee begon. Maerlant en Bartholomeus behandelen dit dier uiteraard in hun natuurboeken. Hij komt bij hen zelfs voor in extreem angstaanjagende gedaanten zoals de basilisk of de draak. Dit zijn verschijningen die tegenwoordig tot de sprookjeswereld gerekend worden, maar destijds in wetenschappelijke werken besproken werden. In deze scriptie wil ik vergelijken hoe Bartholomeus en Maerlant deze en andere slangen in de Middelnederlandse natuurencyclopedieën behandelen. Ik neem hierbij het dierenboek uit de encyclopedie van Bartholomeus⁷⁵ als basis, omdat Marcel van der Voort reeds een uitgebreide studie en editie gemaakt heeft van het slangenboek in *Der naturen bloeme*.⁷⁶ Hierin besteedt hij weinig aandacht aan het werk van Bartholomeus Anglicus. Saskia Bogaart heeft *Van den proprieteyten der dinghen* en *Der naturen bloeme* op grote lijnen in de cultuurhistorische context van de Middelnederlandse encyclopedie vergeleken.⁷⁷ Op het werk van beiden wil ik voortborduren door de informatie over de slang van Bartholomeus en Maerlant te vergelijken.

Van der Voort brengt het slangenboek van Maerlant inhoudelijk niet in verband met de rest van *Der naturen bloeme*. Aangezien Bartholomeus slangen niet in een apart boek, maar tussen de andere dieren behandelt, besteed ik speciale aandacht aan de relatie tussen slangen en de rest van de natuur. Daartoe betrek ik ook passages uit *Der naturen bloeme* en *Van den proprieteyten der dinghen* die niet exclusief over slangen gaan bij mijn onderzoek. Ik selecteer deze passages op basis van verwijzingen in de tekst naar andere dieren of planten. Ook het slangenboek bespreekt Van der Voort niet als een geheel, wat bijvoorbeeld duidelijk wordt uit zijn per regel geformuleerde ‘herpetologische glossen’.⁷⁸ Hierdoor heeft hij minder oog voor het algemene beeld van ‘de slang’ volgens Maerlant. In mijn scriptie wil ik proberen wel zo’n beeld te geven. Ik besteed een hoofdstuk aan de afzonderlijke slangensoorten, maar ik ga ook uitgebreid in op de plaats die Bartholomeus en Maerlant ‘de slang’ toekennen in de schepping. Hoewel Bartholomeus, Maerlant en Thomas van Cantimpré zich baseren op verschillende autoriteiten, besteed ik daar in mijn onderzoek vanwege de beperkte omvang geen aandacht aan.

De slangen in *Der naturen bloeme* en *Van den proprieteyten der dinghen* vergelijk ik op een aantal thema’s met elkaar. In hoofdstuk twee kijk ik naar de plaats die beide auteurs de slang geven in de dierenwereld. In het derde hoofdstuk bespreek ik algemene kenmerken van slangen. In hoofdstuk vier bespreek ik hoe ze slangensoorten behandelen en in groepen indelen. In hoofdstuk vijf bespreek ik de naaste familie van slangen: hagedissen en wormen.

Hoewel Van der Voort duidelijk maakt dat middeleeuwse ideeën over natuurkennis en wetenschap anders waren dan de huidige, maakt hij er geen geheim van dat hij het oneens is met de middeleeuwse aanpak. Hij gaat ervan uit dat empirisch onderzoek ‘de waarheid’ oplevert en dat het autoriteitsprincipe van de middeleeuwen dus van mindere waarde is:

⁷² Bogaart, 2004, p. 126.

⁷³ Bogaart, 2004, p. 127.

⁷⁴ Bogaart, 2004, p. 127.

⁷⁵ Boek 18 in *Van den proprieteyten der dinghen*.

⁷⁶ Van der Voort, 2001; Van der Voort, 1993.

⁷⁷ Bogaart, 2004.

⁷⁸ Van der Voort, 2001, p. 167-253.

Ongetwijfeld heeft er, als we de bronnen van de bronnen zouden kunnen volgen, in vergleden tijden een in de natuur geïnteresseerd iemand *ware* zaken waargenomen die hij heeft opgeschreven. Van deze genoteerde, *ware* zaken heeft men later bevonden dat ze waar waren, *omdat ze in boeken stonden*. (...) Toch heeft men lange tijd niet getornd aan de juistheid van de gegevens die men moest overnemen, en hebben kopiisten en vertalers uit hun leggers menigmaal informatie overgenomen waarvan zij niet op het idee kwamen het waarheidsgehalte ervan aan de contemporaine realiteit te toetsen.⁷⁹

Dit is een visie waar een moderne bioloog het wat betreft kennis over de natuur ongetwijfeld mee eens is. Het lijkt mij echter ook de taak van de hedendaagse onderzoeker om te proberen te begrijpen *waarom* middeleeuwers geen problemen hadden met deze andere kijk op de natuur. Het middeleeuwse wereldbeeld moet voor middeleeuwers even werkelijk en ‘waar’ geweest zijn als ons wereldbeeld dat voor ons is. Ik wil met deze scriptie bijdragen aan een beter begrip van dit wereldbeeld met betrekking tot slangen.

Tot slot van deze inleiding een aantal praktische opmerkingen. *Van den proprieteyten der dinghen* citeer ik naar de digitale editie van de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur, gebaseerd op een druk uit 1485.⁸⁰ Aangezien deze editie een diplomatische weergave van het handschrift geeft, heb ik het gebruik van u/v/w en i/j in deze tekst aangepast aan moderne conventies. Spellingsfouten die de editeurs in de editie aangeven heb ik stilzwijgend verbeterd. Ik citeer passages zonder afbrekingstekens in doorlopende tekst. Dit alles ter bevordering van het leesgemak. De digitale editie toont geen regelnummers per folio, maar soms verschenen die toch in het computerprogramma Word. In die gevallen geef ik regelnummers, in veel andere gevallen verwijs ik alleen naar het folio in de lopende tekst. Ik citeer uit het slangenboek van Maerlant uit de editie van Van der Voort⁸¹, die gebaseerd is op het Londense handschrift (begin 14^e eeuw) van *Der naturen bloeme*.⁸² Ik verwijs in de lopende tekst naar versnummers van deze editie. Voor de verwijzingen naar de rest van *Der naturen bloeme*, heb ik de editie van Gysseling gebruikt, gebaseerd op het Detmoldse handschrift (1287-1319).⁸³ Ik verwijs naar de versnummers van deze tekst met behulp van voetnoten.

⁷⁹ Van der Voort, 2001, p. 172.

⁸⁰ Bartholomeus Engelsman, *Van den proprieteyten der dinghen*. Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (ed.), 2009.

⁸¹ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme. Boek VI*. M. van der Voort (ed.), 2001, p. 88-140.

⁸² Van der Voort, 2001, p. 55 en 60.

⁸³ Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*. M. Gysseling (ed.), 1981. Via DBNL. Zie ook Van der Voort, 2001, p. 55 en 60.

2. Het dier slang

In dit hoofdstuk vergelijk ik hoe Bartholomeus en Maerlant de dierenwereld beschrijven en welke plaats slangen in die dierenwereld krijgen.

de dierenziel

Boek 18 uit *Van den proprieteyten der dinghen* gaat over landdieren en volgt net als de boeken over stenen en planten op boek 14 over het element aarde, waar deze wezens bij horen.⁸⁴ Boek 18 begint met een algemeen hoofdstuk over dieren (Cap. 1, 367ra-373ra). Bartholomeus legt uit wat een dier is, geeft een ruwe indeling van het dierenrijk, bespreekt verschillen tussen dieren onderling en tussen mens en dier, besteedt aandacht aan de anatomie en aan het nut van verschillende dieren voor de mens. In dit inleidende hoofdstuk noemt Bartholomeus de ladder der natuur. Na mineralen en ‘der groeyelijcker dinghen als dyer bomen ende der cruden’ behandeld te hebben in de boeken 16 en 17, gaat hij in boek 18 schrijven ‘vanden proprieteyten der ghevoelijcker ende der sinnelicken dinghen’, ofwel ‘vanden proprieteyten der dyeren’ (Cap. 1, 367ra). Bartholomeus geeft aan het begin van boek 18 een definitie van een dier:

Item het heyt daer omme een dyer dat is animal wantet ghemaket is van vleysch ende ghesielt mitten gheeste des levens. (Cap. 1, 367ra, r. 26-29)

De geestelijke ziel is alleen aan de mensen gegeven, waardoor die boven de dieren staan: ende dye oprechtinghe⁸⁵ is den menschen alleen ghehouden vanden begin der naturen. inden welcken die nature des menschen is ghedeelt ende oec ghesettet boven alle dynck dat lijf ontfanghen heeft als die poete seyt. (Cap. 1, 367vb-368ra, r. 36-1)

Bartholomeus legt uit dat dieren wel kunnen denken over aardse, zinnelijke zaken, maar niet over geestelijke zaken, zoals de mens kan:

Mer die mensche alleen ghedenct vergheten⁸⁶ dinghen als avicenna seyt. nochtans zijn daer veel dyeren die ghedencken dingen die si sien ende leren als aristotiles seyt libro i. Inden menschen alleen is die memorie na dyen dat hem die mensche oec verstaet ende sin heeft ende daer om seyt augustinus de civitate dei xi. het is eenrehande wonderlijcke wijsheyt inden stommen beesten inden welcken properlijck te spreken wetenschap is. Want in hem wordt een ghelikenis van wetenschap ghevonden want si hebben een openbaer beheyndicheyt⁸⁷ in haer iongen te winnen ende die te voeden ende te verwaren ende in haren huysen nesten te maken ende in haren voetsel te zuecken. ende hem selven te ghenesen ende te vlyen daer si zeker zijn ende si weten oec toecomende dinghen (Cap. 1, 367vb, r. 1-20)

Der naturen bloeme bevat in navolging van *Liber de natura rerum* geen dierenboek zoals *Van den proprieteyten der dinghen*. Maerlant beschrijft in aparte boeken mensen, viervoetige dieren, vogels, zeemonsters, vissen, slangen, wormen en daarna kruiden en stenen.⁸⁸ In encyclopedieën werden dieren meestal volgens het principe van de ladder der natuur in vijf klassen verdeeld: viervoetige dieren, vogels, vissen, slangen en wormen.⁸⁹ Deze indeling valt ook in de inhoudsopgave van *Der naturen bloeme* te herkennen. Deze ladder der natuur binnen het dierenrijk is bij Bartholomeus niet duidelijk aanwezig, omdat hij ervoor kiest diergroepen na het passende element te behandelen en hij de viervoetige dieren, slangen en wormen door elkaar behandelt in het boek over dieren.⁹⁰ Maerlant ordent in ieder boek alfabetisch, net als Bartholomeus. Door deze indeling bevat *Der naturen bloeme* geen proloog over (land)dieren in het algemeen. Ik haal daarom de proloog van het hele werk en van de viervoeters aan om iets te zeggen over Maerlants dierbeeld.

⁸⁴ Bogaart, 2004, p. 35; zie bijlage 2 voor een overzicht van de inhoud van boek 18.

⁸⁵ ‘verheffing’ of ‘verheffing van den geest’, MNW, onder *oprechtinge*, 1/2.

⁸⁶ ‘dingen buiten zijn zinnen’, MNW, onder *vergeten*, 2.

⁸⁷ ‘vlugheid van geest, slimheid’, MNW, onder *behendicheit*, 2, 3.

⁸⁸ Bogaart, 2004, p. 110-111; Ed. Gysseling, 1981, inhoudsopgave.

⁸⁹ Pastoureaux, 2006, p. 67.

⁹⁰ Bogaart, 2004, p. 34-36.

In de proloog van *Der naturen bloeme* typeert Maerlant de dieren waar hij afzonderlijke boeken aan wijdt in twee regels, maar hierin verwijst hij niet naar de ladder der natuur. Wel vermeldt hij dat God boven alles in de natuur staat.⁹¹ Over de viervoetige dieren zegt hij: ‘darmen vele af spreket in geesten’, bij de slangen noemt hij hun giftigheid en bij de wormen hun verscheidenheid aan vormen.⁹² In de proloog bij de viervoeters bespreekt Maerlant het verschil met andere dieren. Hij gaat hier in op het aantal poten van dieren en de samenhang met het bloed:

wat dat voete tebbene pleghet
jofte .ij. jofte .iiii. jof negheene
die diere ebben alle ghemeene
adren ende bloet der in
diere meer ebben seit sijn sin
dan viere; nebben gheen bloet
ende merket datmen verstaen moet
dat hi bloet in adren seghet
want de worem bloet tebbne pleghet
mar hare neghen nevet adre⁹³

Ook bespreekt Maerlant verschillen tussen mens en dier, waarin het verschil tussen de sensitieve ziel en de rationele ziel een rol speelt. Dieren bewegen hun oren, anders dan de mens. Volgens Maerlant heeft dit met het verstand en geheugen van de mens te maken, die hij uiteraard dient te gebruiken in dienst van God:

diere die ebben horen gemeene
roerense sonder de mensce alleene
dat meent dat hi ontoude ende lere
wat dat hi hort van onsen here⁹⁴

Anders dan Bartholomeus zegt Maerlant niets over ‘wetenschap’ van dieren. Het verschil tussen de animale ziel, gericht op het zintuiglijk leven, en de rationele ziel van mensen, gericht op het geestelijk leven, maakt dat sommige dieren betere zintuigen hebben dan mensen:

Vijfterande creatures
die verwinnen bi naturen
ons menschen in onse .v. sinne
linx siet clare als ict kinne
die ghier rieket vorder ene sake
tsiminkel es van scarper smake
die coppe gaet int ghevoelen voeren
die hever es subtilre int horen⁹⁵

Maerlant geeft dus geen expliciete definitie van een dier zoals Bartholomeus dat doet, maar dezelfde definitie volgens de ladder der natuur speelt op de achtergrond wel degelijk mee in zijn werk.

Bartholomeus beschrijft dieren eerst in het algemeen, daarna in het bijzonder. Hij somt drie groepen dieren op: ‘ende oeck van beesten ende quicken Ende oeck mede vanden crupenden dyeren der welcker namen inden texte ende inder glosen gheschreven staen’ (Cap. 1, 367ra, r. 23-26). De verwijzing naar ‘texte’ en ‘glosen’ geeft aan dat de kennis die Bartholomeus opsomt uit boeken komt, zoals gebruikelijk was. Maerlant zegt niets over deze of een dergelijke indeling, maar in zijn inhoudsopgave hebben we al kunnen zien dat hij uitgaat van de ladder der natuur binnen het dierenrijk. Bartholomeus haalt voor zijn indeling van de landdieren de Bijbel aan, waarin Mozes het dierenrijk in dezelfde drie groepen verdeelt:

⁹¹ Ed. Gysseling, 1981, vs. 85-100.

⁹² Ed. Gysseling, 1981, vs. 120-130.

⁹³ Ed. Gysseling, 1981, vs. 664-674.

⁹⁴ Ed. Gysseling, 1981, vs. 689-692.

⁹⁵ Ed. Gysseling, 1981, vs. 867-874.

Item moyses seyt drye gheslachten der ghesielder dinghen. Als quicke dat zijn paerden koyen verken scapen ende deser ghelijcke etcetera Ende die ander zijn wolven leeuwen ende deser ghelijcke. Die derde zijn als slanghen serpentes ende deser ghelijcke etcetera alst openbaert genesi primo. (Cap. 1, 367ra-367rb, r. 34-1)

Het woord ‘quicke’ komt waarschijnlijk op hetzelfde neer als het woord ‘quicbeest’, dat vee betekent.⁹⁶ De tweede groep kan met de term roofdieren samengevat worden, verderop schrijft Bartholomeus namelijk dat deze dieren vlees eten en jagen (367rb-367va).

reptielen

Bartholomeus noemt het derde geslacht van dieren dat hij in bovenstaand citaat aanduidt met ‘slanghen serpentes ende deser ghelijcke’ even verderop ‘reptilia’ (Cap. 1, 367rb, r. 11). Deze dieren worden op basis van hun voortbeweging onderscheiden van de andere diergroepen: ‘Reptilia dat zijn crupende dieren die uitwaert beroert werden als wormen serpentes ende slanghen’ (Cap. 1, 367rb, r. 11-13). Volgens een opmerking in het MNW is deze passage onduidelijk en onvolledig vertaald, omdat de woorden ‘corporis contractione et extensione’ [door samentrekkingen en uitstulpingen van het lichaam, FH] zijn weggelaten.⁹⁷ Het kruipen van reptielen kan als epitheton bij deze dieren opgevat worden. Bartholomeus gebruikt het op vele plaatsen, bijvoorbeeld ‘crupende als serpentes’ (367ra, r. 33) en ‘crupenden dyceren’ (367ra, r. 23-24 en 372va, r. 20). In hoofdstuk 3 en 4 zal het woord kruipen nog vaker opduiken. Het kruipen van reptielen als onderscheidend kenmerk van andere dieren gebruiken wij in ons taalgebruik nog steeds. De slang is volgens Van Dale een ‘kruipend, langgerekt reptiel zonder ledematen’.⁹⁸ Een reptiel vervolgens is ‘elk van de kruipende, geschubde, koudbloedige dieren, waartoe o.a. de slang en de hagedis behoren’.⁹⁹

Een kenmerk dat reptielen volgens Bartholomeus gemeen hebben is hun ‘nature der fellicheyte’ (Cap. 1, 367rb, r. 22). Volgens het MNW betekent *fel* in combinatie met een dier ‘wreed’ of ‘bloeddorstig’, in minder ongunstige zin ‘trots’ of ‘onbuigzaam’, waarbij een voorbeeld van een paard gegeven wordt.¹⁰⁰ *Felheit* betekent ‘wreedheid’ of ‘boosaardigheid’.¹⁰¹ Duidelijk is dat het begrip een negatieve lading krijgt. Alle dieren zijn echter ‘totter menschen behoef ghescapen als die phylozoef ende johannes damascenus segghen’ (372va, r. 2-6). Gevaarlijke dieren, waaronder ‘crupender dyceren’, dienen als oefening voor de mens, om godsvrees op te roepen, de mens van zijn eigen kwalen bewust te maken en de mens een reden te geven om God aan te roepen (372va, r. 11-23). Volgens Bartholomeus hangt het van de ‘complexie’ van dieren af of ze goed- of kwaadaardig zijn (367rb, r. 32-35). Hij doelt hiermee op de humeurenleer, het idee dat ieder levend wezen bestaat uit een combinatie van de vier elementen waaruit het ondermaanse is opgebouwd. Deze elementen vuur, lucht, water en aarde zijn als vochten in levende wezens aanwezig als respectievelijk gele gal, bloed, slijm en zwarte gal.¹⁰² De vier humeuren corresponderen met karaktereigenschappen, ofwel de complexie of het temperament.¹⁰³ Met name het vuur van de gele gal zorgt voor de eigenschappen die met *fel* omschreven worden: driftig en wraakzuchtig.¹⁰⁴

⁹⁶ MNW onder *quicbeest*.

⁹⁷ MNW, onder *utewaert*. De hele opmerking luidt: ‘Niet duidelijk is de bet. *Barth. 697b, Holland, 1485*: “reptilia dat sijn crupende dieren, die wtwaert beroert werden als wormen, serpentes ende slanghen”. Het Lat. heeft: “illa que *corporis contractione et extensione* nituntur et moventur in anterius”. De onderstreepte woorden, waarop het vooral aankomt, ontbreken in de vertaling.’

⁹⁸ Van Dale, 2009, onder *slang*, II.

⁹⁹ Van Dale, 2009, onder *reptiel*.

¹⁰⁰ MNW, onder *fel*, I, 2.

¹⁰¹ MNW, onder *felheit*.

¹⁰² Huizinga, Lie en Veltman, 2002, p. 21.

¹⁰³ Huizinga, Lie en Veltman, 2002, p. 21.

¹⁰⁴ Huizinga, Lie en Veltman, 2002, p. 21.

Bartholomeus noemt serpentes als voorbeeld van dieren die een complexie hebben die tegengesteld is aan die van mensen, in een passage over de eetbaarheid van het vlees van dieren:

ende zommighe zijn daer die der menschelijcker complexien te mael contrari zijn ende dat is in alte groter hetten als die thyri daermen die dryakel af maect ende serpentes of in alte groter couden als spynnen ende schorpionen. (Cap. 1, 370va, r. 25-31)

De thyrus in dit citaat is een addersoort, waarover later meer. Warm en koud waren in de humeurenleer eigenschappen die bij de lichaamsvochten hoorden.¹⁰⁵ Heet waren gele gal en bloed, koud zwarte gal en slijm.

De reptielen kunnen volgens Bartholomeus verder onderverdeeld worden in drie groepen (Cap. 1, 367rb, r. 11-21). Ten eerste de dieren die zich met hun mond voortbewegen, zoals wormen, ten tweede dieren die zich met hun ribben voortbewegen, zoals serpentes en ten derde dieren die zich met voeten voortbewegen, zoals hagedissen. Opnieuw onderscheidt hij de dieren van elkaar op basis van hun voortbeweging.

Zoals Maerlant geen definitie geeft van het dier, geeft hij ook geen definitie van 'serpent'.¹⁰⁶ Maerlant legt veel nadruk op de giftigheid van slangen en lijkt dit als een onderscheidende eigenschap op te vatten. Hij noemt het slangengif in de proloog van *Der naturen bloeme*: 'den sesten belovic te sine van serpentes met venine'¹⁰⁷ en in de titel van zijn slangenboek: 'Dat seste boec van serpentes met venine cout ende heet mede'¹⁰⁸. Zijn indeling van de dieren die Bartholomeus reptielen noemt, wijkt af van die van Bartholomeus. Het woord 'reptiel' gebruikt Maerlant niet. In zijn serpentesboek behandelt hij dieren die Bartholomeus niet tot de serpentes in enge zin rekent, zoals de schildpad en de schorpioen (wormen volgens Bartholomeus) en de stellio (een hagedis volgens Bartholomeus).¹⁰⁹ De hagedissen en slangen die Bartholomeus onderscheidt, behandelt Maerlant gelijkwaardig in zijn slangenboek. Hij maakt de onderscheidingen tussen verschillende serpentes op basis van voortbeweging dan ook niet. Wel noemt hij onder het lemma van de hagedis dat dit dier 'Vier voete hevet' (vs. 511). De wormen verdeelt hij wel in twee groepen op basis van hun aantal voeten, in een apart boek na dat van de slangen.¹¹⁰

tot slot

De landdieren die Bartholomeus in boek 18 van *Van den proprieteyten der dinghen* bespreekt, deelt hij dus in op basis van duidelijke definities. Deze definities heeft hij gebaseerd op de Bijbel en op de gedachte van de ladder der natuur, waarop de mens hoger staat dan het dier vanwege zijn geestelijke ziel. Slangen zijn volgens Bartholomeus dieren die kruipen en daarom bij de reptielen horen. Reptielen hebben vanwege hun lichaamsvochten een 'felle' of wrede natuur. Slangen kunnen van de andere reptielen onderscheiden worden doordat ze kruipen op hun buik en zich met hun ribben voortbewegen. Maerlant geeft geen definities voor dieren in het algemeen en diergroepen in het bijzonder. Uit de indeling van *Der naturen bloeme* is echter op te maken dat ook hij uitgaat van de ladder der natuur, anders dan bij Bartholomeus komt de ladder bij hem ook binnen het dierenrijk naar voren. Serpentes en wormen behandelt hij apart van elkaar en na de hogere landdieren, de viervoeters. Van serpentes lijkt hij met name hun giftigheid van belang te vinden, maar ook van deze dieren geeft hij geen definitie. Maerlant verwijst af en toe naar de dierlijke en menselijke ziel, maar

¹⁰⁵ Huizinga, Lie en Veltman, 2002, p. 21.

¹⁰⁶ Zie ook Van der Voort, 2001, p. 177.

¹⁰⁷ Ed. Gysseling, 1981, vs. 128-129.

¹⁰⁸ Ed. Van der Voort, 2001, p. 89.

¹⁰⁹ Bartholomeus: schildpad (Cap. 102, 417rb), schorpioen (Cap. 92, 415ra) en stellio (Cap. 88, 414ra). Maerlant: schildpad ('tortuca', vs. 729-744), schorpioen (vs. 685-728) en stellio (vs. 633-646).

¹¹⁰ Ed. Gysseling, 1981, vs. 11486-12539.

benoemt dit niet expliciet. Dit alles past in de conclusie van Bogaart dat *Der naturen bloeme* minder wetenschappelijk en gedetailleerd is dan *Van den proprieteyten der dinghen*.¹¹¹

¹¹¹ Bogaart, 2004, p. 125-127.

3. Slangen en serpentes

In dit hoofdstuk richt ik mij op de beschrijvingen van de subgroep 'slangen en serpentes' die Bartholomeus bij de reptielen onderscheidt. In hoofdstuk 8 schrijft Bartholomeus over 'anguis' ofwel de slang in het algemeen (Cap. 8, 377ra-380ra). Hoofdstuk 8 beslaat ruim zes folia, opvallend lang in het dierenboek. Bartholomeus bespreekt in het eerste deel van dit hoofdstuk de eigenschappen waarin slangensoorten van elkaar verschillen: grootte, vorm, kleur, habitat (als moderne vertaling van 'woenstat'), beweging, snelheid, sluwheid. Ieder thema geeft aanleiding om een aantal soorten als voorbeeld te geven. In het tweede deel van het hoofdstuk bespreekt Bartholomeus eigenschappen die slangen gemeen hebben. De eigenschappen die Bartholomeus noemt behandel ik in dit hoofdstuk thematisch. Hierbij betrek ik behalve hoofdstuk 8 ook het hoofdstuk over de coluber (Cap. 32, 395rb) en het serpent (Cap. 89, 414ra-414rb). Beide hoofdstukken zijn kort en Bartholomeus verwijst erin terug naar hoofdstuk 8. Bij de eigenschappen geef ik soms ook voorbeelden uit andere hoofdstukken over slangensoorten. In hoofdstuk 4 ga ik dieper in op deze verschillende slangensoorten.

'ende ghelikerwijs dat die slanghen schelen inder grootheit also schelen si inder quaetheit des venijns'

Cap. 8, 377ra, r. 25-28

In deze passage vertelt Bartholomeus dat slangen zo groot kunnen worden dat ze herten, stieren en kinderen kunnen opeten (377ra, r. 28-40). Gif is zowel voor Bartholomeus als voor Maerlant een belangrijke algemene eigenschap van slangen. Bartholomeus zegt in het begin van zijn algemene hoofdstuk over de slang:

ende daer sijn veel geslachten van serpentes of slanghen ende alsoe menighe gheslachten als daer sijn alsoe menich venijn isser ende hoe veel specien alsoe veel vresen ende hoe veel verwen alsoe veel zericheiden als ysidorus seyt libro xij. (Cap. 8, 377ra, r. 20-25)

Deze opmerking herhaalt Bartholomeus aan het einde van het eerste deel van hoofdstuk 8:

Mer als ysidorus seit in libro xij. alsoe veel is tgetal der beten als daer namen sijn (Cap. 8, 378rb, r. 29-31)

De 'felheyt' van slangen, die ze met alle reptielen gemeen hebben, komt dus met name tot uiting in hun giftigheid. Slangen hebben verschillende manieren om te 'quetsen':

als nu mit byten nu mit slaen nu mit blasen ende mit menigherleye als mit steken ende mit aensien ende also hebben oec dye cleyne macht enen mensche quaet te doen ende anderen dieren (Cap. 8, 377rb, r. 2-6)

Zoals al besproken lijkt Maerlant de giftigheid van serpentes te gebruiken om ze te onderscheiden van andere dieren.¹¹² Bij 24 van de 35 slangen die hij bespreekt, besteedt hij aandacht aan het gif.¹¹³

De giftigheid van slangen houdt verband met hun complexie. Bartholomeus noemt de complexie van reptielen tegengesteld aan die van mensen, zoals in het vorige hoofdstuk al duidelijk werd. Er zijn twee mogelijkheden:

ende zommighe sijn daer die der menschelijcker complexien te mael contrari sijn ende dat is in alte groter hetten als die thyri daermen die dryakel af maect ende serpentes of in alte groter couden als spynnen ende schorpionen. (Cap. 1, 370va, r. 25-31)

Volgens deze passage hebben serpentes in enge zin (waaronder de thyrus) een uitzonderlijk hete complexie. Spinnen en schorpioenen rekent Bartholomeus tot de wormen (Cap. 10, 380va en Cap. 92, 415ra), wormen hebben dus een koude complexie. Dit maakt dat reptielen niet eetbaar zijn voor mensen (Cap. 1, 370va). In hoofdstuk 8 staat dat slangen over het

¹¹² Ed. Gysseling, 1981, vs. 128-129; ed. Van der Voort, 2001, p. 89.

¹¹³ Van der Voort, 2001, p. 156.

algemeen een koude complexie hebben, maar op moeten warmen om ‘fel’ te worden, in overeenstemming met de huidige opvattingen over koudbloedige dieren¹¹⁴:

ende int ghemeyn so sijn alle angues dat sijn slanghen van couder naturen ende si en slaen nyet lichtelicken ten si datse verwarmt werden want also langhe als si cout sijn so en doen si niemant niet ende daer omme scaet haer venijn meer des daechs dan des nachts ende des winters leggen si in enen cloot te samen gewonden ende des somers ontwijnden si hem ende als si dan verhetten soe sijn si fel ende tvenyn loept eerst biden groten aderen al om doer tlijf ende na totten arterien ende coemt also ter herten ende doot den mensche (Cap. 8, 378rb-378va, r. 31-4)

Van de cerastes, de gehoornde slang die vogels lokt, merkt Bartholomeus bijvoorbeeld op dat deze zich verstopt ‘daer die sonne schijnt’ (Cap. 29, 394ra). Slangen kunnen dus blijkbaar koud en heet zijn, afhankelijk van de omgeving. Hoe warmer ze zijn, hoe giftiger.

Maerlant vermeldt deze zaken ook. In de ‘titel’ van zijn serpentenboek noemt hij zowel giftigheid als complexie van serpenten: ‘Dat seste boec van serpenten / met venine cout ende heet mede’.¹¹⁵ In de proloog beschrijft hij dat serpenten heet zijn en daardoor ’s nachts weinig kracht hebben door de kou:

Ysidorus seit, diet weet,
Ende Jacob, dat serpente sijn heet.
Bedi hebben si cleene ghewout
Nachtes ende alsoe die tijt es cout. (vs. 59-62)

Maerlant vermeldt van het slangengif dat het uit de gal komt, het orgaan dat gele gal produceert en volgens de humeurenleer bij het element vuur hoort:

Plinius spreket, dat vander gallen,
Dat venijn comt van hem allen. (vs. 37-38)

Bartholomeus noemt alleen van de draak dat zijn gal giftig is (Cap. 36, 396rb). Maerlant legt in de proloog van de viervoetige dieren uit dat dieren die geen gal hebben lang leven en brengt ze in verband met ‘die goedertiere’ die nooit zullen sterven, ofwel het eeuwig leven voor de zaligen:

Bi naturen die diere alle
die leven ende sijn sonder galle
alsoe herte ende olifante sijn
die kemel ende dat delfijn
die moghen alle lange leven
et es recht want ets bescreven
die goedertiere sullen ter herven
dar niemen nemmermer mach sterven¹¹⁶

Hiermee lijkt hij te impliceren dat dieren met gal het tegenovergestelde wacht. Verderop zal echter blijken dat serpenten een manier hebben om zich te verjongen.

Een teken van een koude complexie is slijmerigheid, slijm is immers het lichaamsvocht dat bij het element water (koud en vochtig) hoort.¹¹⁷ Bartholomeus schrijft: ‘Item die slanghe sijn so vucht dat si over al daer si crupen datter eenrehande slimicheit after blijft’ (Cap. 8, 378va, r. 19-21). Maerlant noemt dit niet. Zowel Bartholomeus als Maerlant noemen dat het spuug van een nuchter mens giftig is voor een slang (Cap. 8, 379ra, r. 7-9; vs. 65-67).

De slang is niet alleen maar giftig. Slangedelen worden ook gebruikt als antgift en geneesmiddel. Bij 13 van de 35 slangen die Maerlant bespreekt, noemt hij geneeskrachtige eigenschappen.¹¹⁸ Bartholomeus noemt de geneeskrachtige werking van slangedelen in de passage in hoofdstuk 1 waarin hij uitlegt welk nut alle dieren voor mensen hebben:

¹¹⁴ Van der Voort, 2001, p. 187.

¹¹⁵ Ed. Van der Voort, 2001, p. 89.

¹¹⁶ Ed. Gysseling, 1981, vs. 849-856.

¹¹⁷ Huizenga, Lie en Veltman, 2002, p. 21.

¹¹⁸ Van der Voort, 2001, p. 156.

Item daer zijn dyceren gheschapen om die siecheyt des menschen te verlichten als tvleysch vander slanghen totter dryakel¹¹⁹ die ghalle vanden styer ende van anderen dyceren totten passien vanden oren ende totter donckerheyte vanden oghen ende des serpents vele in olyen ghecoect zaeflicht de zerichheit vanden oren wonderlijcke zeer als dyascorides seit int boec ascolapij (Cap. 1, 372va, r. 23-32)

Behalve dat slangen (als kruipende dieren) de mens trainen in ontzag en godsvrees zoals in het vorige hoofdstuk genoemd, dienen ze dus ook als grondstof voor tegengif.

De tyrus is een voorbeeld van een slangensoort die een tegengif levert. Bartholomeus noemt deze slang niet alleen als zeer giftig, maar ook als serpent dat gebruikt wordt voor het maken van tegengif (Cap. 8, 377rb). Aan dit tegengif besteedt Maerlant 18 van de 28 regels die hij aan de tyrus wijdt: hij behandelt zowel het bereiden van het tegengif (het vlees van de tyrus moet vermengd worden met dat van andere slangen), als de oorzaak van de werking van dit tegengif. Deze oorzaak komt in *Van den proprieteyten der dinghen* niet voor, het betreft dan ook een symbolische duiding. Voordat Jezus stierf aan het kruis was het dier 'Fel' 'ende sere onghier [wild]'. Om deze reden werd het wreedste exemplaar naast Jezus aan het kruis gehangen. Dankzij het bloed van Christus is het gif van de tyrus toen voor de mensen ten goede gekeerd. Het tegengif, tiricon geheten in het Latijn, werkt tegen allerlei gif, behalve tegen dat van de tyrus zelf (vs. 801-804).

'ende si schelen oec inder figueren ende inder sceppen'

Cap. 8, 377rb, r. 16-17

Hier behandelt Bartholomeus slangensoorten met meerdere hoofden. Met 'amphibena' (Cap. 8, 377rb) lijkt Bartholomeus hetzelfde dier te bedoelen als Maerlant met 'ansibena' (vs. 139-150). Beide auteurs schrijven met een verwijzing naar Plinius dat de slang twee hoofden heeft, één voor en één achter en dat ze goed tegen de kou kan.

Bartholomeus besteedt naast de amphibena aandacht aan de 'ydra', een slang die uit zijn afgehakte hoofden steeds drie hoofden tegelijk zou laten groeien. Bartholomeus haalt Plinius aan om dit naar het rijk der fabelen te verwijzen: in werkelijkheid was ydra een plaats waar water naar buiten spoot, elke keer dat een gat gedicht werd kwam het water op vijf andere plekken naar buiten. Hercules verbrandde de stad en sloot de toegang van het water af. Hierdoor is hij volgens Bartholomeus de geschiedenis in gegaan als degene die het vijfkoppige serpent ydra doodde, maar moet de ydra niet werkelijk als slangensoort opgevat worden. Maerlant daarentegen behandelt zowel de ydrus als de ydros onder een apart lemma. Hij schrijft niets over het teruggroeien van meerdere koppen, maar beschrijft beide dieren wel als werkelijk bestaande waterslangen. Ydrus leeft in de Nijl als vijand van de krokodil, die belaagt ze door in modder gewenteld door zijn keel naar zijn darmen te kruipen en die kapot te maken (vs. 465-479). De ydros is een serpent dat zich boven water opricht en een steen in zich draagt, die geneeskrachtige werking heeft (vs. 483-506). Om de steen te pakken te krijgen raadt Maerlant aan de slang uit te roken, of de naam van God te gebruiken om de slang de steen te laten uitspugen. Bartholomeus noemt een dergelijke geneeskrachtige steen in zijn hoofdstuk over de vipera (Cap. 111, 421ra), maar niet bij zijn bespreking van de ydra.

De anatomie van slangen beschrijft Bartholomeus in het tweede deel van hoofdstuk 8 (Cap. 8, 378va-380ra). Maerlant noemt in de proloog van het serpentenboek naar Aristoteles een aantal wetenswaardigheden over de organen van serpentes (vs. 1-28). Een aantal van deze organen van slangen komt in dit hoofdstuk ter sprake.

De slangentong krijgt bijzondere aandacht van Bartholomeus. Hij schrijft er op twee plaatsen in hoofdstuk 8 over. De eerste opmerking maakt hij na het citaat uit Genesis dat de slang het 'scalste' dier op aard is:

¹¹⁹ 'tegengif', MNW, onder *triakete*.

ende daer en is gheen dier dat also buechsommen tonghe heeft als die slanghe doet want als si toernich is so roeret sise so zeer dat die tonge schijnt drievoudich te wesen al ist nochtans dat sider mar een en heeft (Cap. 8, 378va, r. 14-19)

Qua buigzaamheid van de tong verslaat de slang dus alle andere dieren. De tong van de slang is volgens dit citaat bedrieglijk: de slang *lijkt* drie tongen te hebben, terwijl het er in werkelijkheid maar één is. Kromheid zal nog vaker als motief in associatie met negatieve eigenschappen als listigheid en bedrog opduiken. Over het uiterlijk van de slangentong schrijft Bartholomeus:

ende die tonghen vanden serpentes sijn zwart langhe ende subtijl ende in tweek ghesplit ende voer scarp ende daer om gaen si veel uut ende sijn licht te beroeren (Cap. 8, 379rb, r. 10-14)

De eigenschappen zwart, gespleten en scherp versterken het idee van de kwaadaardige slangentong. Een uitleg voor de beweging van de tong geeft Bartholomeus in het hoofdstuk over de serpent: ‘ende altoes roert si die tonghe ende dat is om die craft des venijns’ (Cap. 89, 414rb, r. 3-4). Het slangengif heeft dus direct effect op de tong van de slang, wat de negatieve associaties bij die tong nog versterkt.

Van de draak vermeldt Bartholomeus dat zijn tong giftig is en dat dit dier de lucht vervuult (Cap. 36, 396rb). De olifant bespreekt Bartholomeus als vijand van de draak. Deze vijandschap blijkt zelfs uit hun tongen, aangezien Bartholomeus ze tegengestelde eigenschappen toeschrijft. Bartholomeus behandelt de tong van de olifant als klein en bijna nooit zichtbaar: ‘ende sijn tonge is cleyn na sinen live ende men machse selden buten sien dan als hi sijn lippen lect als hi ghegeten heeft ende ghedroncken’ (Cap. 39, 399ra, r. 4-7). Verderop zal blijken dat de olifant een zeer positief dier is bij Bartholomeus, terwijl de draak bijzonder gevaarlijk is. Alleen al de tongen van draak en olifant geven dus aan hoe *fel* of *ghoedertiren* deze dieren zijn.¹²⁰

Ook Maerlant noemt de eigenschappen van de serpententong in de proloog van zijn serpentenboek: ‘Hare tonghe lanc, swart ende ghespleten.’ (vs. 5) Behalve dat hij dit kenmerk dus in het begin van het serpentenboek noemt, besteedt hij er verder geen bijzondere aandacht aan. Alleen in het lemma van de hagedis herhaalt hij: ‘Ende sine tonghe in tweek ghespleten.’ (vs. 512) Over het gif van de draak vermeldt Maerlant niet dat het in zijn tong zit, maar hij noemt wel dat de drakentong gebruikt kan worden als medicijn voor mensen die door duivelse geesten gekweld worden (vs. 373-378).

De negatieve bijmaak rond de tong is in middeleeuwse literatuur niet ongewoon.¹²¹ Craun en Wackers schrijven over zondig taalgebruik door mensen, maar er is literatuur waarin het gedrag van taalzondaars wordt verworpen door het met dierlijk gedrag te vergelijken.¹²² Wackers bekijkt sprekende dieren in middeleeuwse literatuur als allegorie voor mensen die tot het dierlijk niveau zijn gedaald: zij misbruiken de taal om het vervullen van hun dierlijke begeerten te verbergen en zo de maatschappij te ontwrichten.¹²³ Ik denk dat de manier waarop Bartholomeus de slangentong bespreekt met deze verschijnselen in verband gebracht kan worden.

‘Item die serpentes schelen inder verwen’

Cap. 8, 377va, r. 5-6

De kleuren van slangen hebben te maken met hun giftigheid. Bartholomeus vermeldt dat de tyrus rood is en daarmee tot de gevaarlijkste slangen behoort (377va). Maerlant rept niet over de kleur van de tyrus. Volgens hem heeft echter de slang tyrus, die bij Bartholomeus niet

¹²⁰ Bartholomeus schrijft immers in Cap. 1: ‘ende zommige dyeren sijn van groter ghoedertirenheit ende zommighe van groter felheit’ (367vb, r. 35-37).

¹²¹ Craun, 2007; Wackers, 1994.

¹²² Ik heb hier zelf een klein onderzoekje naar gedaan tijdens mijn Bacheloropleiding: Haalboom, 2010.

¹²³ Wackers, 1986, p. 52.

voorkomt, ‘drie rode streken’ (vs. 773) op de rug ‘Die met laserscepe [melaatsheid]¹²⁴ sijn ontsteken’ (vs. 774). Het vlees van deze slang zou goed zijn tegen melaatsheid (vs. 776-778). Dit serpent is volgens Maerlant echter zeker niet het gevaarlijkste: ‘Hen doet altoes niemenne quaet, / Hen si dat ment swarlike bestaet.’ (vs. 771-772) Overigens noemt Bartholomeus ook van de spin ‘spolavis’ dat deze rood, zwart en wit is en zelfs gevaarlijker dan de tyrus (Cap. 10, 381va, r. 12-19).

Als tweede voorbeeld van een felgekleurde slang noemt Bartholomeus de ‘scitalis’, die ‘hoe datter meer van verwen is hoe dattet feller ende venijnder is’ (377va, r. 15-16). Het serpent ‘cruupt seer traechlick’, maar dankzij zijn mooie kleuren ‘so bedrieghet die luden diet aensien dat si van hem niet sceyden en konnen’ (377va, r. 13-14). De ‘scitalis’ van Bartholomeus en de ‘situla’ van Maerlant hebben eigenschappen die overeenkomen, ook al lijkt Bartholomeus de scitalis en de situla als aparte soorten op te vatten. Op dit laatste kom ik terug in het volgende hoofdstuk. Maerlant vermeldt dat mensen door het mooie vel van de situla stil blijven staan, maar noemt dit geen bedrog zoals Bartholomeus (vs. 668-670). Net als Bartholomeus koppelt hij dit aan de bijzondere traagheid van de slang (vs. 667), maar Maerlant maakt dit verband nog duidelijker met de regels: ‘Dus oudet staende met sire ghedane / Diet niet achtervolghen mach met gane.’ (vs. 671-672) Bartholomeus voegt hier aan toe dat ze zo heet is, dat sneeuw in de winter verbrandt als zij erin gaat liggen (377va). Maerlant vertelt over de hitte van de situla dat ze in de winter vervelt alsof het zomer is (vs. 673-674).

Als laatste voorbeeld bij de kleuren van slangen noemt Bartholomeus de ‘ophites’ (377va). Dit ‘is een serpent ghesprenkelt mit vele stippen ende also menighe sonderlinghe stippel als hy heeft soe menich venijn heeft hi in’. Maerlant noemt de slang niet.

‘Item die serpentes schelen oec inder woenstat’

Cap. 8, 377va, r. 24-25

Bartholomeus besteedt aandacht aan verschillende leefgebieden van slangen. Hij noemt holen in de aarde, water, bossen en vuur. Bij deze leefgebieden geeft Bartholomeus voorbeelden. De erindris en de rinatrix zijn waterslangen (377va), de salamander leeft in het vuur (377vb). Dat de salamander in het algemene slangenhoofdstuk opduikt, strookt niet met Bartholomeus’ definities, waarover meer in hoofdstuk 5.

Aan holen als woonplaats van slangen besteedt Bartholomeus speciale aandacht. Zo zegt hij bij zijn algemene definitie van de slang dat ze ook wel ‘coluber’ heet ‘daer om dat si inden donckeren bosschen of holen veel woent’ (377ra, r. 18-20). In zijn bespreking van verschillende leefgebieden noemt hij als eerste de holen:

want sommighe sculen ende woenen in holen vander aerden ende lecken den pulver ende zuken die vuchticheit als plinius seyt (Cap. 8, 377va, r. 25-28)

Even verderop duiken de holen weer op, er zijn namelijk ook serpentes die ‘woenen inden bosschen ende in donckeren holen’ (377va). Ook in het hoofdstuk over de coluber vermeldt Bartholomeus dit: ‘si mint die holichey vanden bosschen ende vanden bomen’ (Cap. 32, 395rb, r. 14-15). Deze serpentes verkiezen soms een zeer bijzonder hol: wanneer een mens of dier met open mond in het bos ligt te slapen, kruipen deze serpentes daar naar binnen, omdat ze de warmte en humeuren van het lichaam prettig vinden (Cap. 8, 377vb). Ook in de winter ‘scuulen [serpentes] inder duysternis als in holen daer si haer ghesicht byna verliesen om des wil dat si also lange int doncker legghen’ (Cap. 8, 379ra).

In het hoofdstuk over de serpent combineert Bartholomeus de eigenschappen van het kruipen en de voorliefde voor donkere holen:

¹²⁴ Van der Voort, p. 135, aant. bij vs. 774.

Serpens is een gemeyn¹²⁵ naem ende is daer om also gheheten wantet mit verborghen toeganghen cruupt ende het en gaet niet openbaerlick | mer het cruupt voert als ysidorus seyt libro xij. (Cap. 89, 414ra, vs. 25-29)

Maerlant daarentegen thematiseert de voorliefde van serpentes voor hollen niet. De coluber behandelt hij niet. Sporadisch noemt hij hollen of vergelijkbare verblijfplaatsen: slangen brengen hun winterslaap erin door (vs. 39-41), de basilisk woont in een hol (vs. 183) en de draak verblijft graag in rotsspleten en spelonken (vs. 345).

De voorliefde voor donkere hollen die Bartholomeus aan slangen toeschrijft, is opmerkelijk, aangezien slangen vanwege hun koudbloedigheid zonlicht nodig hebben om te kunnen bewegen.¹²⁶ In gematigde gebieden gaan slangen wel, zoals Maerlant vermeldt, in hollen in winterslaap om de kou van de winter te overleven.¹²⁷ In het middeleeuwse wereldbeeld hebben hollen echter ook een belangrijke geestelijke betekenis. Hier wil ik wijzen op de overeenkomst tussen de slang en de vos in middeleeuwse literatuur. Exegetische en natuurwetenschappelijke teksten noemen het wonen in hollen als eigenschap van de vos en associëren dit met zijn bedrog en listigheid.¹²⁸

'Item die serpentes schelen in horen voertganc'

Cap. 8, 378ra, r. 13-14

In hoofdstuk 2 is al duidelijk geworden dat Bartholomeus reptielen van andere dieren onderscheidt op basis van hun voortbeweging en ook binnen de reptielen verschillende voortbewegingen en bijbehorende groepen onderscheidt. Slangen 'trecken hem selven voert mitter borsten ende mitten buke.' (Cap. 8, 377ra, r. 16-18) Dit kruipen is een pijnlijke bedoening voor de slang:

Ende al ist dat si gheen voeten en hebben nochtans trecken si hem selven voert mitten ribben ende mitten buke ende so waer dat si gheraect wordt vanden buke allanges totten hoefde toe so wordt si te crancker om horen ganc te maken want waer een slach op een ribbe coemt die gaet ontween (Cap. 8, 378va, r. 22-29)

Verderop in dat hoofdstuk geeft Bartholomeus een anatomische implicatie van het kruipende bestaan van slangen: hun lengte.

die natuer en heeft die serpentes gheen voeten ghegheven mede te gaen noch vinnen mede te zwemmen ende dat doet dat si alsoe lange sijn van live want hadden si veel voeten ghehadt soe souden si van quaden beroeren wesen ende hadden si oec veel vinnen so waren si oec van zwaren voertgange (Cap. 8, 379vb, r. 12-19)

Met het verhaal van de zondeval in de Bijbel is het belang dat Bartholomeus aan de voortgang van slangen hecht goed verklaarbaar. Na de verleiding van Eva door de slang om van de boom van kennis van goed en kwaad te eten, straft God dit dier door het op zijn buik te laten kruipen en stof te laten eten.¹²⁹ Ook het stof eten noemt Bartholomeus. In het hoofdstuk over de coluber staat: 'si lectet stof vander aerde' (Cap. 32, 395rb, r. 20). Ook in hoofdstuk 8 vermeldt Bartholomeus dat er slangen zijn die 'lecken den pulver' (Cap. 8, 377va, r. 26-27). Hij noemt echter ook ander voedsel van slangen, zoals vlees, eieren en jonge vogels (Cap. 8, 379ra).

De nadruk die Bartholomeus met name legt op het buikkruipen en in mindere mate op het eten van stof als algemene eigenschappen van slangen, illustreert zijn doelstelling om met zijn werk de uitleg van de Bijbel te ondersteunen.¹³⁰ Bartholomeus verwijst in hoofdstuk 8 maar één keer direct naar Genesis: 'Men leest in genesi dattet serpent scalker was dan enich dier op aertrijck' (Cap. 8, 378va, r. 9-10). Over de kwalificatie 'scalk' verderop meer.

¹²⁵ algemeen

¹²⁶ Van der Voort, 2001, p. 187.

¹²⁷ Van der Voort, 2001, p. 187-188.

¹²⁸ Wackers, 1986, p. 63.

¹²⁹ Bijbel, Genesis 3: 14-15.

¹³⁰ Bogaart, 2004, p. 36.

Maerlant noemt het kruipen van slangen niet in het bijzonder als belangrijke eigenschap van slangen. In de regels die Maerlant aan het serpent in het algemeen wijdt, gebruikt hij maar één keer het woord ‘crupen’ (vs. 85). Hij gebruikt het in zijn uitleg hoe een slang vervelt door door een nauw gat te kruipen, dus het kruipen staat hier niet eens centraal. Alleen bij de ansibena en bij de tysus noemt Maerlant de voortbeweging als van een paling (vs. 143 en vs. 767), bij de cerastes ‘Het crupet na lampreiden maniere’ (vs. 309). Hij behandelt de zondeval onder het lemma van de draconcopes (vs. 407-428), een slangensoort met het gezicht van een maagd en het onderlijf van een draak, die Eva tot de zondeval verleidde. De slang/duivel bedroog Eva volgens Maerlant door haar slangenlijf tussen bladeren te verbergen en alleen haar vrouwengezicht te laten zien (vs. 420-426). Hij rept niet over de straf die deze slang van God kreeg, maar onafhankelijk van zijn bron Thomas van Cantimpré benoemt hij wel de gevolgen voor mensen: ‘Noch hebben wi alle dar of we.’ (vs. 427) Over het eten van stof schrijft Maerlant ook in de rest van het serpenteboek niets. Wel vermeldt hij in de proloog dat slangen over het algemeen vlees en gras eten (vs. 21-22).

In de *Rijmbijbel* schrijft Maerlant dat ook het slangengif onderdeel is van de straf van God: ‘dat lut dat hem was ghegeven / nam hem god al daer ter stede / ende gaf den monde venijn mede’.¹³¹ Over deze oorsprong van het gif rept Maerlant niet in *Der naturen bloeme*. Ook Bartholomeus noemt het niet in *Van den proprieteyten der dinghen*. Wel hebben ze beiden veel aandacht voor het slangengif, waarover verderop meer. Dat Maerlant de straf niet benoemt, is opmerkelijk, aangezien hij de geestelijke betekenis van een bepaalde eigenschap niet consequent weglaat zoals Bartholomeus doet. Wellicht was het verband tussen slangen en de straf van God zo vanzelfsprekend dat hij geen reden zag dit expliciet op te schrijven. Ook wijst Van der Voort erop dat Maerlant in het serpenteboek lang niet altijd de moralisering en symbolische duidingen van Thomas van Cantimpré heeft overgenomen, hoewel men anders van hem gewend is.¹³²

De slangen kruipen op een speciale manier, namelijk in kronkels. Deze eigenschap geeft Bartholomeus veel aandacht. Hoofdstuk 8 over de slang in het algemeen (anguis) begint hij als volgt:

Anguis dat is een slanghe ende properlic te spreken soe machmen anguis nemen voer alle gheslacht van serpentes dat hem vouden ende wenden mach ende dat nemmermeer recht voert en gaet sonder crommen. (Cap. 8, 377ra, r. 11-16)

‘Serpentes’ is hier dus gebruikt in de bredere definitie om slangen en andere reptielen van elkaar te onderscheiden. Naast het kronkelend bewegen noemt Bartholomeus dat slangen niet rechtuit kunnen kijken, maar altijd scheef kijken. Deze eigenschap noemt Bartholomeus in het hoofdstuk over de serpent: ‘ende het [serpent] siet al slim¹³³ want het siet ter siden ende niet recht uut’ (Cap. 89, 414ra-414rb, r. 40-1). In hoofdstuk 8 vermeldt Bartholomeus over het zien van de slang: ‘Item ysidorus seit dat alle slanghen een plomp ghesicht hebben mer si horen nauwe want haer oghen sijn al ter zijden bi den hoofde’ (Cap. 8, 378va, r. 10-14).

De ‘kromheid’ van slangen die Bartholomeus tematiseert, heeft negatieve betekenis gehad voor middeleeuwen. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk uit een passage over de olifant, de aartsvijand van de slang ‘draco’, die de mens op de rechte weg terugbrengt wanneer hij daar vanaf gedwaald is:

Ist dat die elephanten enen mensch sien dwalen inden bosschen of anders waer also dat die mensche uut den rechten wege is so gaen si ten eersten op dat si den mensch niet vervaren en sullen een stuck vanden weghe ende bliven dan stille staen ende dan alleynesken so gaen si derwaert voer daer die mensch dan na volghen sal ter tijt toe dat die mensche inden rechten wech gecomen is ende dan gaen si wech (Cap. 39, 398va-398vb, r. 37-7)

¹³¹ Maerlant, *Rijmbijbel*, vs. 714-716. Geciteerd in: Van der Voort, 2001, p. 224, voetnoot 126.

¹³² Van der Voort, 2001, p. 163-164.

¹³³ ‘schuin’, MNW onder *slim*.

Direct na deze passage schrijft Bartholomeus dat de olifant de mens ook helpt wanneer die door een draak bedreigd wordt (Cap. 39, 398vb).

Ook uit Bartholomeus' bespreking van de mier blijkt op twee plaatsen de negatieve betekenis van kromme wegen, doordat Bartholomeus de positieve betekenis van rechte wegen benadrukt:

ende si [myeren] maken rechte wegen die tot horen huzen gaen. ende die wijste sijn altoes inden weghen op dat die jonghen niet verdwalen en sullen. (Cap. 47, 401vb, r. 24-27)

Item aristotiles seyt libro viij. dat die werkinghe der myeren is openbaer diese aen sien wil want die myeren gaen altoes den rechten wech ende niet den dwaelwech Item die myeren hebben oec proprieteyten die niet goet en sijn (...) (Cap. 47, 402rb, r. 5-11)

Het gaan van kromme wegen wordt in middeleeuwse natuurwetenschappelijke teksten eveneens als eigenschap van de vos genoemd.¹³⁴ Ook Bartholomeus begint zijn hoofdstuk over de vos met de opmerking dat dit dier zelden op het rechte pad blijft: 'WLPes dat is een vos ende selden hout hi rechte wegen mer al gaet hi cromme wech' (Cap. 108, 419va, r. 30-32). Wackers laat zien dat de kromme wegen in het geval van de vos in verband gebracht worden met zijn bedrieglijke aard en in sommige gevallen met de duivel.¹³⁵ Deze associatie van kromheid met het kwaad lijkt mij ook bij het niet recht gaan en kijken van slangen in *Van den proprieteyten der dinghen* aan de orde. Dat Bartholomeus deze eigenschap gebruikt in zijn definitie van slangen en ze daarmee een plaats geeft in het dierenrijk is dus niet willekeurig.

Bartholomeus behandelt ook twee slangen die niet kunnen buigen en dus een uitzondering op zijn definitie vormen: de centris en de chelidros (Cap. 8, 378ra).

Item die serpentes schelen in horen voertganc want sommige crupen altoes cromme ende sommige altoes recht als ysidorus seyt libro duodecimo Centris is een serpent dat onbuechsom is dat altoes enen rechten wech maect als lucanus seyt (...) een ander dat chelidros heyt dat een stede daert over cruupt mit allen verderft ende doet die stede venijn roken als lucanus seit want waert zaeke dat hem dit serpent crommen woude alst liep het soude terstont borsten (Cap. 8, 378ra, r. 13-29)

De chelidros en centris behandelt Bartholomeus kort in de passage over de verschillende manieren van voortbewegen van slangen (Cap. 8, 378ra). Bartholomeus verklaart het recht gaan van de chelidros met dat hij zou barsten als hij kronkelde. Het niet kunnen krommen betekent niet dat de chelidros en de centris automatisch 'goede' wezens zijn. Dat de chelidros het land 'verderft' en laat roken belooft weinig goeds.

Maerlant noemt het gaan van kromme wegen en het krom kijken niet als algemene eigenschappen van slangen. Alleen bij de soorten ansibena, cerastes en tysus (een soort die Bartholomeus niet noemt) beschrijft hij zoals vermeld de voortbeweging als van een vis (vs. 143, vs. 309 en vs. 767). Dit impliceert dat deze soorten niet rechttuit gaan, maar Maerlant benadrukt dit gegeven niet. De rechttuitgaande centris behandelt Maerlant niet. Zijn bron Thomas van Cantimpré behandelt de 'cencris', waarvan hij vermeldt dat ze zich niet kan krommen en zich altijd in een rechte lijn beweegt.¹³⁶ Maerlant heeft deze slang overgeslagen. In het lemma over de celidrus vermeldt hij ook niet dat deze zich niet kan buigen (vs. 315-322). Wel noemt hij het roken van het land: het gif van de celidrus is volgens hem 'so quaet / Dat het tlant dart over gaet / Roken doet in der maniere / Als offet ware van viere.' (vs. 317-320) Maerlant heeft een passage van Thomas van Cantimpré weggelaten waarin staat dat de cerastes een buigzamere slang is dan alle andere slangen vanwege het gebrek aan een ruggengraat.¹³⁷ Opmerkelijk is dat Bartholomeus deze informatie bij de cerastes ook niet

¹³⁴ Wackers, 1986, p. 67-68.

¹³⁵ Wackers, 1986, p. 68.

¹³⁶ Zie Van der Voort, 2001, p. 148.

¹³⁷ Zie Van der Voort, 2001, p. 163.

vermeldt. Duidelijk is in ieder geval dat Maerlant het krommen van slangen opzettelijk niet gethematiseerd heeft.

Over de voortbeweging van slangen bespreekt Bartholomeus verder nog de verschillen in snelheid. Als voorbeeld van een trage slang noemt hij de eerder besproken slang ‘sicalis’ (Cap. 8, 378ra). De jaculus noemt hij als voorbeeld van een slang die ‘alsoe snel [is] dat si schijnen of si vloghen’ (378ra). De slang *lijkt* dus alleen maar te kunnen vliegen. Maerlant beschrijft van de ‘jaculum’ wel dat deze kan vliegen (vs. 439 en vs. 444). Maerlant benadrukt het geniepige gedrag van de jaculum:

Dese luschen¹³⁸ in den bomen,
Ende marken ende gomen¹³⁹
Wien dat si veninen moghen,
Ende comen onversien ghevloghen (vs. 441-444).

Bartholomeus vermeldt dat de slang op dieren jaagt (dus niet op mensen) en schrijft in minder negatieve bewoordingen over het dier: ‘want dese iaculus springet op enen boem ende als hem enich dier bi coemt of teghen daer springhet hi op ende dodet’ (Cap. 8, 378ra).

Als tweede voorbeeld van een slang die zo snel gaat dat hij *lijkt* te vliegen noemt Bartholomeus de ‘syrene’: ‘ende alsoe syn oec veel serpentes in arabien mit vloeghelen ende veel luden heytense syrene dye meer¹⁴⁰ lopen dan heynsten ende daer om seytmen dat si vlieghen’ (Cap. 8, 378ra-rb, r.38-2). In het hoofdstukje dat Bartholomeus aan de ‘syrene’ wijdt, zegt hij dat er verschillende opvattingen zijn over de aard van dit ‘wonderlic dier’: meermin, serpent of draak (Cap. 91, 414vb). Opnieuw noemt hij de syrenen in Arabië, die sneller lopen dan hengsten (Cap. 91, 414vb). Maerlant behandelt de ‘sirene’ als serpent uit Arabië dat zich sneller voortbeweegt dan paarden (vs. 677-684). Sommige sirenen vliegen wel degelijk (vs. 682). Deze verschillen illustreren Bogaarts opmerking dat Maerlant een grotere voorliefde heeft voor het fantastische en exotische dan Bartholomeus.¹⁴¹ Bartholomeus is genuanceerd en zakelijk, Maerlant wil zijn publiek iets leren, maar het ook vermaken.¹⁴²

‘Item si schelen in quaeder scalcheyt of in quader wijsheit’

Cap. 8, 378rb, r. 5-6

In hoofdstuk 2 is al besproken dat Bartholomeus ‘die nature der fellicheyte’ aan alle reptielen toeschrijft (Cap. 1, 367rb). Dit betekent dat ook de subgroep slangen deze eigenschap moet hebben. In de algemene hoofdstukken over slangen herhaalt Bartholomeus deze eigenschap echter niet meer. De eigenschappen die tot nu toe besproken zijn, laten echter al zien dat Bartholomeus eigenschappen van slangen met negatieve associaties, zoals de kromme wegen, het wonen in holen en giftigheid thematiseert.

De ‘scalcheyt’ van slangen noemt Bartholomeus ook als aparte eigenschap. Hij haalt Genesis aan: ‘Men leest in genesi dattet serpent scalker was dan enich dier op aertrijck’ (Cap. 8, 378va). Het woord ‘scalk’ is niet eenduidig.¹⁴³ Het heeft zich ontwikkeld van de oorspronkelijke betekenis ‘dienaar’ naar die van ‘slechterik’ en is daarin toegespitst op het kwaad doen door middel van bedrog en listigheid.¹⁴⁴ Het MNW vertaalt ‘scalcheyt’ als listigheid of slimheid en vermeldt dat dit in negatieve of neutrale zin opgevat kan worden.¹⁴⁵ Wackers vermoedt dat *scalk* met name gebruikt is in ethische en wetenschappelijke belerende

¹³⁸ verbergen zich. MNW.

¹³⁹ ‘liggen op de loer en letten op’, MNW, onder *marken* en *gomen*.

¹⁴⁰ ‘in hogere mate’, MNW onder *meer*, IX.

¹⁴¹ Bogaart, 2001, p. 90.

¹⁴² Bogaart, 2004, p. 126-127.

¹⁴³ Wackers, 1986, p. 73-86.

¹⁴⁴ Wackers, 1986, p. 74.

¹⁴⁵ MNW, onder *schalcheit*, 3.

teksten.¹⁴⁶ Als voorbeeld noemt hij *Der naturen bloeme*.¹⁴⁷ Hierin komt ‘scale’ voor als gedrag van verschillende dieren, maar ook als dat dierlijke gedrag symbool staat voor menselijk handelen. In de eerste betekenis geeft het woord aan dat het besproken dier zich slim gedraagt en heeft het volgens Wackers nauwelijks negatieve connotaties, in de tweede betekenis juist wel. Bartholomeus spreekt zich zelden uit over diergedrag als voorbeeld voor de mens. Wanneer hij *scalk* gebruikt, zou dat dus in eerste instantie een neutrale beschrijving van slim diergedrag zijn. Bij de slangen heeft Bartholomeus het echter niet alleen over ‘scalcheyt’, maar over ‘quader scalcheyt’. Volgens het MNW kan ‘wijsheit’ opgevat worden als sluwheid.¹⁴⁸ Ook deze eigenschap krijgt de kwalificatie ‘quader’ mee. Slangen zijn dus wel degelijk listig en sluw in kwade zin.

In vergelijking met *Der naturen bloeme* is het gebruik van *scalk* bij slangen in *Van den proprieteyten der dinghen* nog om een andere reden interessant. Maerlant noemt niet de slang naar Genesis het meest *scalke* dier, maar de vos: ‘scalker beeste mach niet sijn’.¹⁴⁹ ‘Scalk’ is een term die vaker voor de vos gebruikt wordt in middeleeuwse literatuur. Maerlant noemt ‘scalcheyt’ daarentegen niet als algemene eigenschap van slangen. De enige slang die hij ‘scalk’ noemt is de aspis. Bartholomeus gebruikt ‘scalk’ juist voor slangen en niet voor de vos. De vos noemt hij wel een bedrieger (Cap. 108, 419va, r. 32-33), maar nergens ‘scalk’.

Maerlant mag het serpent in het algemeen niet ‘scalk’ noemen, dat het ook bij hem een listig dier in kwade zin is wordt duidelijk in een aantal passages waarin de bedrieglijkheid van serpentes centraal staat. Bijvoorbeeld in het lemma over de draconcopes, de slangensoort die Maerlant verantwoordelijk stelt voor de zondeval:

Want Beda seghet sonder waen,
 Dat dit in serpent was ghedaen
 Int anschijn ghelijc der maghet,
 Ende hadde die vrouwe also belaghet,
 Dat soe niet dan danschin ne sach,
 Want dander lijf bedecket lach
 Met loveren ende met risen mede.
 Ende die viant sprac dar ter stede
 Uten serpente, ende loech
 Also dat hise bedroech. (vs. 417-426)

Zowel Maerlant als Bartholomeus beschrijven vergelijkbare bedrieglijke vermommingspraktijken bij de cerastes. Deze slang noemt Bartholomeus als typerend voor de ‘quaeder scalcheyt’ van slangen: ‘Item si schelen in quaeder scalcheyt of in quader wijsheit alst openbaert in cerastes’ (Cap. 8, 378rb, r. 5-7). Bartholomeus beschrijft het dier als een ‘ghehoernt serpent’ (Cap. 29, 394ra). Ook Maerlant vermeldt dat de cerastes een serpent met hoorns is, namelijk acht (vs. 303). Bartholomeus noemt echter maar twee hoorns, ‘van beyden ziden vanden hoofde ghelikerwijs dat een ram doet dye onghecromt sijn’ (Cap. 29, 394ra). De cerastes bedriegt volgens Bartholomeus en Maerlant vogels door zich op zijn hoorns na onder het zand te verbergen (Cap. 8, 378rb, Cap. 29, 394rb en vs. 301-308). De vogels denken dat de verstopte slang aas is en komen erop af, maar in plaats van zelf te kunnen eten worden ze opgegeten door de slang. Bartholomeus noemt behalve vogels ook ‘ander dieren’ die door de cerastes voor de gek worden gehouden (Cap. 8, 378rb). Deze ‘ander dieren’ blijken ook nog op een andere manier door de cerastes gegrepen te worden: ‘Item het pleecht hem oec inden toepadten te huden daer die luden wanderen ende ander beesten als paerden ende coyen ende als si verby wanen liden soe ist daer greeet ende bijtse doot’ (Cap. 29, 394ra). De slang

¹⁴⁶ Wackers, 1986, p. 74.

¹⁴⁷ Wackers, 1986, p. 75.

¹⁴⁸ MNW, onder *wijsheit*, I, 5.

¹⁴⁹ Ed. Gysseling, 1981, vs. 4550; geciteerd in Wackers, 1986, p. 75.

hoeft volgens Bartholomeus alleen maar een paardenhoef aan te raken om zowel paard als ruiter te doden (Cap. 29, 394ra). Maerlant rept alleen over vogels als slachtoffers van de cerastes (vs. 306).

De passages van Bartholomeus en Maerlant over de cerastes die vogels om de tuin leidt door zich als aas voor te doen, doen opnieuw sterk denken aan passages in middeleeuwse bestiaria over de vos: dit dier zou doen alsof hij dood was om aasetende vogels te lokken, waarna hij de vogels zelf verslond.¹⁵⁰ Dat Bartholomeus dit verhaal vertelt onder de categorie ‘quaeder scalcheyt’ is in dit verband ook opvallend.

De ‘boas’ bespreekt Bartholomeus als tweede voorbeeld na zijn opmerking dat slangen verschillen ‘in quader scalcheyt of in quader wijsheit’ (Cap. 8, 378rb, r. 5-6). De boa is traag in het volgen van ‘beesten’, maar krijgt deze toch te pakken dankzij zijn listen. Volgens de digitale editie van Bartholomeus komt de boa ‘al heymelic aen den mannen vanden busselen ende zuuctse doot’ (378rb). ‘Mannen’ moet waarschijnlijk ‘mammen’ zijn, ofwel tepels, aangezien ‘sugen’ met een levend wezen als onderwerp de speciale betekenis heeft van zuigen aan de moederborst¹⁵¹ en ook Maerlant schrijft over het melken van runderen door de boa (vs. 216-217).¹⁵² Waar ‘busselen’ staat moet waarschijnlijk ‘buffelen’ staan¹⁵³, volgens Van der Voort de naam voor een wilde os.¹⁵⁴ Inderdaad noemt ook Bartholomeus dat de naam van de boa volgens Isidorus afkomstig is van bos, ofwel os (378rb).

Maerlant besteedt een relatief lang lemma van 37 regels aan de boa (vs. 211-248). Hij zegt niet dat de slang kwaadaardige listen gebruikt, zoals Bartholomeus doet. Wel is zijn boa heel wat spectaculairder dan die van Bartholomeus en blijkt ook hier Maerlants voorliefde voor exotische verhalen¹⁵⁵: over zijn traagheid wordt niet gerept en de slangen kunnen zo groot worden ‘dat si verswelghen in someghe stede / Enen hert jof ene coe / Met enen swelghene dar toe’ (vs. 234-236). Hier herkennen we Bartholomeus’ eerdere algemene opmerking dat slangen grote dieren en kinderen op kunnen. Maerlant concretiseert deze algemene opmerking, volgens Bogaart is ook dit kenmerkend voor zijn aanpak in vergelijking met die van de vertaler van Bartholomeus.¹⁵⁶ De boa wordt zo groot door melk, die hij uit ‘buffelen ende coen [koeien]’ zuigt (vs. 216-217). Hij kan er zo groot en dik van worden dat hij de leefomgeving ‘Van creatures menegherande’ verwoest (vs. 215-222). Maerlant geeft een anecdote over Sint Hilarion die een dergelijke enorme boa ‘Bi Gots macht, sonder ander maniere’ op een stapel hout liet klimmen en deze in brand stak (vs. 225-230). Ook vertelt hij een anecdote van de Romeinse koning Regulus die een boa van 120 voet lang in Afrika versloeg en zijn lijf in Rome tentoonstelde (vs. 237-245). Maerlant besluit dit lemma met de regels: ‘Ghelijc als men wint ene stede / Moest men dat dier bestaen, / Heer datment mochte verslaen.’ (vs. 246-248)

Het drinken van melk is een eigenschap die volgens Bartholomeus in het algemeen bij slangen hoort. Hij vermeldt dat slangen speciaal van wijn en melk houden en beschrijft naar Aristoteles dat men een slang die in een mens gekropen is met melk naar buiten kan lokken

¹⁵⁰ Janssens, 1991, p. 160; Wackers, 1986, p. 66.

¹⁵¹ Zie MNW, onder *sugen*, I, 1.

¹⁵² In de digitale editie van Bartholomeus (2009) dient bij ‘mannen’ een annotatie te komen dat waarschijnlijk ‘mammen’ bedoeld is. Het woord ‘mammen’ gebruikt de vertaler van *De proprietatibus rerum* ook verscheidende malen in Cap 1, 370rb. Ook Bogaart en Van der Voort (2002) verbeteren in hun editie ‘mannen’ in ‘mammen’ (p. 227, voetnoot 41).

¹⁵³ Zie de facsimile pagina van 378rb:

http://bartholomeusengelsman.huygens.knaw.nl/path/boek_18_367r_421ra/378r/378rb. De twee f-en in ‘buffelen’ zijn aangezien voor een stok-s. Ook Bogaart en Van der Voort (2002) lezen ‘buffelen’ in plaats van ‘busselen’ in hun editie (p. 227, vs. 128).

¹⁵⁴ Van der Voort, 2001, p. 101, aantekening bij vs. 216.

¹⁵⁵ Bogaart, 2001, p. 90.

¹⁵⁶ Bogaart, 2004, p. 126-127.

(Cap. 8, 379va-379vb). Ook in het hoofdstuk over de coluber noemt hij deze voorliefde voor melk (Cap. 32, 395rb). Maerlant beschrijft in de algemene proloog van zijn slangenboek alleen dat slangen van wijn houden en dat ze daarmee te vangen zijn (vs. 23-24).

Volgens Bartholomeus is de vipera de bedrieglijkste van alle slangen: ‘dat loeste¹⁵⁷ ende dat quaetste gheslachte [...] van alle den serpente’ (Cap. 111, 420vb). Na deze opmerking vermeldt hij dat ze ‘wanneer dat hoer lust te hyliken’ de lamprei opzoekt en daarmee paart (420vb). Maerlant noemt dit niet als eigenschap van de vipera, maar wel van de berus, een slangensoort die bij Bartholomeus niet voorkomt (vs. 249-260). Dat het gedrag bedrieglijk is benadrukt Bartholomeus nog eens door te vermelden dat de vipera na de paring terugkeert ‘tot horen hole’ (421ra). De slang sist naar de vis ‘ende doet der lampreyden een teyken’, waarna de lamprei ‘vluchs’ komt, de vipera ‘gaet totter lampreyden’ en ‘daer doen si malcanderen vrientscap’ (420vb). Bartholomeus wekt de indruk dat zowel de vipera als de lamprei geen bezwaar hebben tegen deze praktijk, vooral door het wederkerige ‘doen si malkanderen vrientscap’. Maerlant laat de paring niet in het water plaatsvinden, maar op het land. Hij schrijft dat de berus de lamprei met gesis ‘Uten watre loct up die heide, / Ende het danne met hare noet¹⁵⁸.’ (vs. 251-253) Bij hem is de paring echter duidelijk tegen de zin van de lamprei: ‘Ende dicke est also ghedaen, / Her die lampreide conde ontgaen / Dat so wart ghevaen upt lant.’ (vs. 255-257). Volgens Bartholomeus spuugt de vipera voordat ze met de lamprei paart haar gif uit (420vb) en neemt dit weer in na de daad (421ra). De berus van Maerlant lijkt dit niet te doen, want Maerlant gebruikt de paring om met Solinus en onafhankelijk van Thomas van Cantimpré te verklaren ‘Dat die lampreide draghet venijn.’ (vs. 260)¹⁵⁹ Maerlant en Bartholomeus vermelden verschillende bronnen voor de paring tussen slang en lamprei. Als bron van het paren van berus en lamprei geeft Maerlant de nog niet geïdentificeerde ‘Experimentator’.¹⁶⁰ Bartholomeus baseert zich op Ambrosius voor de paring tussen vipera en lamprei (420vb).

In bovenstaande heb ik de eigenschappen besproken die Bartholomeus in het eerste deel van hoofdstuk 8 noemt om de verschillen tussen slangensoorten te illustreren. Ook in het tweede deel bespreekt hij algemene eigenschappen van slangen, maar dan zonder voorbeelden te noemen. Voor zover deze eigenschappen nog niet aan de orde geweest zijn, bespreek ik die hieronder.

vervellen

Het vervellen van slangen zien zowel Bartholomeus als Maerlant als een wonderlijke gebeurtenis. Ze beschrijven allebei dat de slang vast waardoor zijn vel lossen wordt en dan door een gat kruipt om zijn oude vel af te stropen (Cap. 8, 378va-378vb; vs. 81-90). Maerlant ziet het vervellen van de slang niet alleen als vernieuwen van zijn huid, maar als algehele vernieuwing van zijn jeugd:

Langhe leven mach dat serpent,
Want als hem veroudert kent,
Vastet ende wert magher dan.
So rumet sijn vel dat het hevet an.
Dan crupet dor en nouwe gat,
Ende verniewet sine joghet. (vs. 81-87)

Ook Bartholomeus vermeldt dat slangen de ouderdom met het vervellen de baas zijn:

¹⁵⁷ ‘bedrieglijk’, MNW onder *loos*, I, 2.

¹⁵⁸ ‘paart’, Van der Voort, 2001, p. 103, aant. bij vs. 253.

¹⁵⁹ Van der Voort, 2001, p. 103 en p. 160. Van der Voort oppert dat Maerlant voor deze informatie gebruik gemaakt heeft van een glosse.

¹⁶⁰ Van der Voort, 2001, p. 103, aant. bij vs. 250.

serpentes lange mogen leven sonder eten ende si werden also oudt dat si den ouden rock uut doen ende trecken enen nuwen aen want als si oudt werden soe doen si den rock uut ende dat gheschiet overmits enen enghen gate daer si doer crupen ende als dat oude velle af is so crighen si enen nuwen huut als ysidorus seit libro xij. (Cap. 8, 378va, r. 30-37).

Ook verwijst Bartholomeus naar Physiologus, die beweert dat een zieke slang door te vervellen en een ‘bitter cruyt’ te eten zichzelf beter kan maken (Cap. 8, 378vb). Na de ‘vernuwinghe’ is de slang zelfs krachtiger dan daarvoor:

als si al haer craften weder hebben soe sien si veel claerre dan si te voeren waren ende crupen veel sterkeliker ende eten oec gierliker in allen dinghen (Cap. 8, 378vb, r. 19-23)

Zo bespreekt Bartholomeus het vervellen van de tyrus:

Tyrus is als die cocodrille hi scuult inden winter mer na stroept hi sijn vel af dat hi inden oghen heeft also dat sommige luden die dat niet en weten wanen dat hi blind is daer na haelt hi tvel vanden hoofde af in enen daghe ende aldus vernuwet hi hem altemael tlijf over (Cap. 111, 420vb, r. 12-19)

Deze regels zijn opmerkelijk, want de verklaring die Bartholomeus geeft voor de vermeende blindheid is exact dezelfde als die van Van der Voort vele eeuwen later, die de regels ‘Oec werdet weder siende tserpent, / Eist so datment maket blent’ van Maerlant¹⁶¹ bespreekt:

Ik heb geen bevestiging kunnen vinden in moderne, wetenschappelijke werken, dat blindgemaakte slangen – of hagedissen – hun gezichtsvermogen kunnen herstellen. Mogelijk dat aan het volgende gedacht moet worden: als slangen toe zijn aan ecdysis (verveling), vormt zich tussen de oude, buitenste huidlaag en de nieuwe eronder een olieachtige afscheiding. Dat gebeurt ook bij de ogen, die beschermd zijn door een schub die mee vervelt met de rest van het lichaam. De ogen zijn dan troebel en de slang lijkt blind te zijn. Na enkele dagen worden de ogen weer helder en niet al te lang daarna zal de slang vervellen.¹⁶²

Het werk van Bartholomeus laat zien dat de verklaring van Van der Voort waarschijnlijk klopt én dat deze verklaring in de middeleeuwen bekend was. Wat duister blijft is waar Bartholomeus zijn informatie vandaan heeft. De regels staan in een passage die gebaseerd is op Aristoteles¹⁶³, maar volgens Van der Voort geeft Aristoteles juist de foutieve opvatting.¹⁶⁴ Wellicht heeft Bartholomeus gebruik gemaakt van glossen. Overigens is de tyrus hierin een uitzondering bij Bartholomeus. Andere gevallen van herstelbare slechtziendheid bij slangen treden ook bij hem wel degelijk op. Bijvoorbeeld bij de vipera in het algemeen (Cap. 111, 420vb).

De venkel is een belangrijke plant voor slangen, omdat ze er hun ogen mee genezen na hun winterslaap:

ende des leyntens tijts als si beghinnen uutten hollen te crupen soe gevoelen si dat si niet wel en sien Mer so gaen si dan soecken een cruut dat vennecoel heit of sijn wortel ende wriven haer oghen daer mede (Cap. 8, 379ra, r. 20-25)

Ook Maerlant noemt dat de slang venkel gebruikt om zich na het vervellen te herstellen (vs. 87-88). Bij hem heeft de ruit echter de functie van ooggeneesmiddel (vs. 90). Dit is vreemd, aangezien ook volgens hem slangen verdreven worden met deze plant. Hierover verderop meer.

voortplanting

Alle dieren hebben aandrang om te paren:

Item in allen ghesielden dyeren is een begheert der ghenuechten ende dan vechten die mannen om die wyven (Cap. 1, 367va, r. 28-30)

Paren is volgens Bartholomeus echter zeer ongezond:

als een dat sparma uutwerpt soe wordt hi zeer ontverwet ende tlichaem wort vercranct ja meer of hy viertichwerven also veel bloets lyete: want dicwijl ende veel te hilicken is verderfnis des lichaems ende

¹⁶¹ Maerlant, vs. 13-14.

¹⁶² Van der Voort, 2001, p. 181.

¹⁶³ *Van den proprieteyten der dinghen*. Cap. 111, 420vb.

¹⁶⁴ Van der Voort, 2001, p. 181.

tleven werter mede ghecort. Ende daer omme leeft die elephant langhe Want hi mint kuuscheyt ende hi mynt seldom. (Cap. 1, 370va, r. 9-16)

Het paren als ‘verderfnis des lichaems’ speelt bij het onderwerp voortplanting dus op de achtergrond mee. De deugd van de olifant, die we reeds tegenkwamen als vijand van de draak, wordt bijvoorbeeld versterkt door zijn seksuele matiging.

Aan de voortplantingsgewoonten van slangen besteden zowel Bartholomeus als Maerlant aandacht. Bartholomeus noemt dat slangen er inwendig hetzelfde uitzien als viervoetige dieren die eieren leggen (zoals hagedissen), op de afwezigheid van ballen (‘cullen’) na. Het zaad komt naar buiten zoals bij vissen:

Item aristotiles seit libro ij. dat die binnenste ende dye darmen vanden serpentes syn ghescaept als die darmen der viervoetiger dyeren die eyer legghen nochtans en hebben si gheen cullen Mer si hebben weggen of ganghen als sijn die weggen der visschen (Cap. 8, 379rb, r. 1-10)

Bij Maerlant is de wetenswaardigheid over de afwezigheid van ballen als eerste te vinden in het slangenboek:

Aristoteles hi seghet,
Dat gheen serpent te hebbene pleghet
Hoeden, ne ware dat sijn saet
Nader vissche maniere gaet. (vs. 1-4)

Bij Bartholomeus blijken slangen ook geen penis te hebben en (dus) geen urine te maken. Bartholomeus legt uit waarom de mannelijke geslachtsorganen afwezig zijn:

Mer si en maken gheen orijn¹⁶⁵ want si en hebben nergents gheen weggen daer si doer liden mocht Item die serpentes wijnden in malkanderen als si hyliken want si en hebben gheen roede¹⁶⁶ noch cullen si en hebben gheen roede dat is scaft¹⁶⁷ want si geen been en hebben ende si en hebben gheen cullen want si te lange van live sijn ende waert zake dat si cullen hadden so soude haer sperma vercoudt werden om die traechheit sijns uutgangs ende also en doecht niet tot enigher winninge (Cap. 8, 379vb-380ra, r. 34-6)

Het in elkaar strengelen bij het paren kan volgens Bartholomeus verwarring opleveren over de identiteit van de slangen. Bij zijn behandeling van de tweekoppige slang ‘amphibena’ merkt hij op dat het ook om parende slangen kan gaan, die dan zo in elkaar gewonden liggen dat ze één lichaam lijken met twee hoofden (Cap. 8, 379va). Maerlant noemt dit in zijn proloog van het slangenboek (vs. 18-20), maar brengt het niet in verband met zijn ‘ansibena’.

Slangen leggen volgens Bartholomeus allemaal eieren, behalve de viperasoort tyrus, van wie de eieren al uitkomen in de moederslang (Cap. 8, 379va). Andere slangen hebben een baarmoeder die lang is, vanwege de lichaamsvorm van de slang, en door een ‘onderscot’ verdeeld is in twee delen (Cap. 8, 379va). De eieren zijn ‘een scarpicheit inder moeder’, ofwel een onprettige last.¹⁶⁸

Bartholomeus en Maerlant besteden met name aandacht aan de bijzondere voortplantingsgewoonten van de vipera en de aspis. Het paren van de vipera met de vis lamprei is als voorbeeld van ‘quaeder scalccheyt’ al in dit hoofdstuk aan de orde gekomen. Meer over het voortplantingsgedrag van vipera en aspis in het volgende hoofdstuk.

de ecologie van de slang

Bartholomeus en Maerlant beschrijven relaties tussen slangen en de rest van de natuur, met een hedendaagse term de ecologie van de slang. Met andere dieren zijn dit vijandige relaties,

¹⁶⁵ ‘urine’, MNW, onder *orijn*.

¹⁶⁶ ‘penis’, MNW, onder *roede*.

¹⁶⁷ ‘penis’, MNW, onder *schacht*.

¹⁶⁸ Bogaart en Van der Voort (2002) vertalen ‘scarpicheit inder moeder’ als ‘bobbels in de baarmoeder’ (p. 231, vs. 249-250). Dit lijkt mij de betekenis niet helemaal dekken. Volgens het MNW betekent *scarpicheit* (1) ‘scherpheid, scherpheid, het scherp zijn’. Met dank aan Paul Wackers en Bart Besamusca voor de hulp bij het lezen van deze passage.

met planten gebruiksrelaties. Als belangrijkste voorbeelden bespreek ik de relatie met de wezel en de olifant.

De wezel komt herhaaldelijk voor als dier dat op de slang jaagt. Dit is een algemene eigenschap van de wezel in de bestiariustraditie.¹⁶⁹ De angst van slangen voor de wezel gaat volgens Bartholomeus gepaard met haat voor de plant wijnruit:

ende het haet dye lucht vander ruten ende daer om schuwet die serpent den wezel wanneer hi gevoelt dat die wezel rute ghenomen hevet ende also rasch als die serpent die rute gheroken heeft soe en ken hy niet wech comen (Cap. 8, 379ra, r. 28-34)

Ook geeft Bartholomeus een ecologische verklaring voor de vijandschap vanuit de wezel:

Item aristotiles libro viij. galienus i. die wezel vecht teghen die serpent ende bewaert hem mitten voetsel vander ruten ende sonderlinge vecht hi teghen die serpentes die muze eten want die wezel pleecht die muze selven te eten (Cap. 8, 379va, r. 31-36)

Maerlant noemt de vijandschap tussen wezel en slang in het serpentesboek niet als algemene eigenschap. Wel noemt hij de wezel net als Bartholomeus als enige vijand van de basilisk (Cap. 15, 385va, 385vb en vs. 181-188). Deze eigenschap van de wezel komt ook voor in de bestiariustraditie.¹⁷⁰ Met wijnruit behangen kan de wezel de basilisk doden. Niet alleen Bartholomeus, maar ook Maerlant wijzen er hier op dat de wezel het *hol* van de basilisk kan binnendringen (Cap. 15, 385va, r. 31-32 en vs. 186). Bij Bartholomeus past dit in het motief van de kwaadaardige en bedrieglijke slangen die in hollen wonen, bij Maerlant is het een opmerking die alleen bij de basilisk hoort.

In het hoofdstuk over de wezel noemt Bartholomeus ook de jacht op slangen: ‘ende hi pleecht die serpentes te iagen ende hi verdrijftse ende hi haet die musen ende etse’ (Cap. 68, 408va, r. 38-40). Ook de jacht op de basilisk met behulp van de wijnruit behandelt Bartholomeus hier: ‘Item hi et wijnrute ende besmeert hem mitten zape ende dan gaet hi totten basiliken onversaecht ende doodten als plinius seyt libro viij. capitulo xij. f. daer geseyt wort dat die wesel den basiliken doot’ (Cap. 68, 408vb, r. 17-21). Wezelvlees werkt bovendien geneeskrachtig tegen slangengif: ‘ende die gal vanden wesel is goet tegen den slangen diemen aspides hiet ende des wesels cullen stincken vuyl ende men seyt dattet vleesch vanden wesel goet is tegen tvenijn’ (Cap. 68, 408vb, r. 23-27) Dit alles betekent echter niet dat de wezel een positief dier is. Ook de wezel heeft een buigzaam lijf, is giftig en stinkt:

Item aristotiles seyt libro viij. dat die wesel vecht teghen den serpentes ende mach snelliken lopen ende is buesom van live ende seer onstadich ende is wijs inden ruken ende heeft enen roden rugge ende enen witten buke ende hi verwandelt sijn verwe want in sommigen landen ende in sommigen tiden van den jaer sijn die wesels al spier wit sonder die start ende sijn bete is venijn ende quaet ende sijn urijn stinct als die urijn vander muys (Cap. 68, 408vb-409ra, r. 33-4)

Maerlant bespreekt de wezel in zijn boek over viervoetige dieren, hij noemt hem hier ‘mushont’.¹⁷¹ In dit lemma is de jacht op slangen met behulp van de ruit wel een belangrijke eigenschap:

serpente muse pleghet te vane
ende alst serpente pijnt te bestane
so draghet voren wilde rute
dar mede drivet venijn ute¹⁷²

Wellicht heeft Maerlant deze informatie niet nog eens in zijn serpentesboek willen opnemen, zoals hij vaker herhalingen van Thomas van Cantimpré weglaat.¹⁷³ Ook noemt Maerlant in dit

¹⁶⁹ Hassig, 1995, p. 29.

¹⁷⁰ Hassig, 1995, p. 29.

¹⁷¹ Ed. Gysseling, 1981, vs. 3543-3582.

¹⁷² Ed. Gysseling, 1981, vs. 3551-3554.

¹⁷³ Van der Voort, 2001, p. 164.

lemma dat de wezel is opgewassen tegen de dodelijke basilisk en dat de gal van de wezel goed is tegen het gif van de aspis.¹⁷⁴

Bartholomeus noemt de wezel niet meer in het hoofdstuk over de coluber en het serpent. Wel herhaalt hij bij de coluber dat de slang de wijnruit haat (Cap. 32, 395rb) en bij het serpent dat slangen met behulp van de wijnruit verjaagd kunnen worden (Cap. 89, 414rb).

Zoals al een aantal keer aan de orde kwam is de grote vijand van de draak volgens Bartholomeus de olifant: ‘tusschen den elephant ende den draake is een ewighe scherminghe’ (Cap. 36, 396ra, r. 16-18). Dit past in de bestiarius traditie die in de middeleeuwen bestond over olifanten en draken.¹⁷⁵ Een groot deel van de hoofdstukken over draak en olifant (Cap. 39, 398rb-399vb) besteedt Bartholomeus aan de strijd. Anders dan de wezel beschrijft Bartholomeus de olifant in zeer positieve bewoordingen, zoals al duidelijk werd uit zijn rechte wegen, zijn kleine en onzichtbare tong en zijn kuisheid. In het hoofdstuk over de olifant schrijft Bartholomeus samenvattend dat ‘onder alle de dyceren is hi van groter virtuten’ (Cap. 39, 398va, r. 16-17). Een belangrijke deugd van de olifant is dat hij God lijkt te aanbidden. Hierbij neigt Bartholomeus naar een symbolische duiding van olifantengedrag:

Item wanneer dat si siecke sijn so vergaderen si eenrehande cruut dat hem goet is ende eer dat zijt orbaren soe heffen si hem ten hemel mer thoeft bughen si ter aerden laghe recht of si onsen lieven here baden om hulp ende om troest dat si genesen mochten Item si sijn van goeden verstande ende men machse alsoe wel leren dat si horen coninck leren kennen ende aenbeden want si bugen hoer benen om hem eer te doen (Cap. 39, 398va, r. 26-36)

Het is meestal de draak die de olifant aanvalt. De draak ‘pleecht byden weghe te legghen ende wachten die elephanten’ (Cap. 36, 396ra, r. 2-3). De draak heeft zo’n sterke staart dat hij daarmee de olifant kan vangen en doden. Hij windt zijn staart om de poten van de olifant, die daardoor bovenop de draak valt. Zo sterven beide dieren. Als de olifant een draak in een boom ziet zitten, wil hij de boom neerhalen, maar voor hij de kans krijgt springt de draak bovenop de olifant. De draak ‘beghinten te biten tusschen sinen nazen ende bijt naden oghen ende als hi den elephant blint ghemaect hevet so speelt hy sijn spul ende doet hem alle dat quaet dat hi mach ende onderwilen springet hem die draake van afteren toe ende bijtten ende suucten tbloet uut den live ende hi wort ten lesten also cranc dat hy valt ende sterft ende valt opten dootslagher ende si sterven te samen’ (Cap. 36, 396ra, r. 29-38). Bartholomeus legt aan de hand van de humeurenleer uit waarom de draak van het olifantenbloed wil drinken: ‘want die draake boven maten heet is ende die elephant boven maten cout daer om gheert die draake dat hy van dyen bloede vercoelt mach werden’. (Cap. 36, 396ra-396rb, r. 1-3) Ook in het hoofdstuk over de olifant geeft Bartholomeus een biologische verklaring voor de vijandschap. Ze benijden elkaar om de grootte van hun lichamen. Bovendien is de draak erg heet en de olifant erg koud, waardoor de draak graag een hapje olifant neemt om af te koelen. (Cap. 39, 398vb, r. 28-38)

Maerlant behandelt de strijd met de olifant niet in het lemma over de draak. Hij noemt de olifant maar één keer en dan alleen om te onderstrepen hoe sterk de draak dankzij zijn staart is:

Wien so hi metten starte bint,
Hi es doot, ne twifeles twint.
Ja, dolifant ne caens ontgaen,
Mach hine binnen den starte bevaen. (vs. 341-344)

Wellicht behandelt hij de strijd bij de draak niet uitgebreid, omdat hij al dieper op de aard en oorzaak ervan in gaat in het lemma over de olifant in het boek over viervoetige dieren.¹⁷⁶ Daar beschrijft hij dat de draak olifanten vangt met behulp van zijn staart. Ook noemt hij het bloed drinken van de draak, maar hij geeft hier geen verklaring voor met de humeurenleer zoals

¹⁷⁴ Ed. Gysseling, 1981, vs. 3564-3571.

¹⁷⁵ Hassig, 1995, p. 130-131, p. 134-135; Badke, 2010, <http://bestiary.ca/beasts/beast262.htm> (29 maart 2010).

¹⁷⁶ Ed. Gysseling, 1981, vs. 2119-2154.

Bartholomeus dat doet. Maerlant besteedt geen aandacht aan de hulp die de olifant de mens biedt in het gaan van de rechte weg. Hij heeft meer aandacht voor zijn angstaanjagende grootheid en de nuttige toepassingen van olifantenonderdelen voor mensen.¹⁷⁷ Wel zegt hij: ‘mensche nu merc hovesce maniere / na desen stommen dullen dieren’.¹⁷⁸ Ook duidt hij het bloed van de olifant als het bloed van Christus: ‘dit bloet [van de olifant, FH] bediet dat soete bloet / dat ute jhesus side woet’.¹⁷⁹ Bij beide auteurs is de olifant dus een positief dier. Bartholomeus maakt dit duidelijk door betekenisvolle eigenschappen breed uit te meten, zoals we inmiddels van hem gewend zijn. Maerlant is wat minder uitvoerig, maar vergelijkt de olifant wel expliciet met Christus.

In het hoofdstuk over de coluber vermeldt Bartholomeus nog dat slangen angstig zijn voor herten en honden en leeuwen kunnen doden (Cap. 32, 395rb, r. 10-12, 19). In de hoofdstukken over herten en leeuwen beschrijft Bartholomeus dan ook dat deze dieren complexies hebben die tegengesteld zijn aan die van slang (Cap. 28, r. 26-40 en Cap. 59, 405rb, r. 18-22). In het hoofdstuk over de ‘damula’ of wilde geit noemt Bartholomeus dat serpente bang zijn voor dit dier en zijn adem niet kunnen verdragen (Cap. 33, 395va, r. 3-5). De bever is goed tegen schorpioenen, spinnen en de slang cerastes (Cap. 27, 392va-392vb, r. 38-1). Het is niet meer verwonderlijk dat juist deze vijanden van slangen ‘hogere dieren’ zijn en vaak positief besproken worden in bestiaria.¹⁸⁰ In hoofdstuk 5 komt de strijd van een hagedis tegen slangen aan de orde.

tot slot

Zeer systematisch en op zakelijke toon behandelt Bartholomeus in hoofdstuk 8 over de slang in het algemeen een heel aantal eigenschappen van slangen. Hij behandelt gif, grootte, vorm, kleur, leefgebied, beweging, snelheid, sluwheid en geeft daarbij voorbeelden van soorten. Ook behandelt hij allerlei anatomische wetenswaardigheden en gedragingen. Bartholomeus benoemt dat slangen een gevaar zijn voor de mens door hun giftigheid, maar ook nut hebben, vanwege hun geneeskrachtige werking als tegengif. Bartholomeus heeft veel aandacht voor de relatie tussen slangen en andere dieren, bijvoorbeeld de olifant en de wezel. Deze relaties met andere dieren zijn altijd vijandig. Een aantal eigenschappen thematiseert Bartholomeus door ze te benadrukken en door zijn hele dierenboek terug te laten keren: slangen kruipen over het algemeen op hun buik, gaan kromme wegen, zijn giftig, houden van donkere hopen en blinken uit in boosaardig bedrog. De nadruk op dergelijke eigenschappen brengt de slang in verband met kwade machten. Aangezien de slang met name in Genesis eveneens in verband gebracht wordt met de duivel, is dit conform Bartholomeus’ doelstelling bij *Van den proprieteyten der dinghen* om mensen te ondersteunen bij het interpreteren van de Bijbel. Interessant voor het *Reynaert*-onderzoek is dat een aantal van de beladen slangeneigenschappen die Bartholomeus noemt overeen komen met reeds vaak onderzochte eigenschappen van de vos in de middeleeuwen: de kromme wegen, het wonen in hopen, de *felheyt* en *scalcheyt*.

Maerlant heeft veel aandacht voor de giftigheid van slangen, voor spectaculaire verhalen en voor nuttige toepassingen van serpenteonderdelen. Hij bespreekt serpente-eigenschappen echter minder systematisch dan Bartholomeus. Ook bij hem komen eigenschappen van serpente overeen, maar hij wijst zijn publiek bijna nooit nadrukkelijk op deze overeenkomsten zoals Bartholomeus doet. Maerlant thematiseert eigenschappen als het wonen in donkere hopen, het gaan van kromme wegen en de vijandige relaties met andere dieren niet. Hierdoor is de serpente-wereld van Maerlant fragmentarischer dan die van

¹⁷⁷ Ed. Gysseling, 1981, vs. 2017-2083.

¹⁷⁸ Ed. Gysseling, 1981, vs. 2169-2170.

¹⁷⁹ Ed. Gysseling, 1981, vs. 2085-2086.

¹⁸⁰ Pastoureaux, 2006, p. 62-67; Hassig, 1995, p. 40-51 en p. 84-92; Janssens, 1991, p. 159.

Bartholomeus en heeft de tekst minder aanknopingspunten voor symbolische duiding. Wel koppelt Maerlant hier en daar een expliciete moraal aan serpentengedrag, wat Bartholomeus niet doet. Hiervan zullen we nog meer voorbeelden zien, maar ook een uitzondering.

4. Slangensoorten

In Bartholomeus' dierenboek worden landdieren in alfabetische volgorde behandeld, één lemma per hoofdstuk.¹⁸¹ Anders dan in *Der naturen bloeme* staan reptielen en serpentes dus tussen de andere dieren. Negen hoofdstukken gaan over dieren die in de betekenis van de tweede groep van reptielen slang worden genoemd.¹⁸² Maerlant lijkt op het eerste gezicht veel meer soorten slangen en serpentes te behandelen: hij wijdt een apart boek aan serpentes dat 35 lemma's bevat.¹⁸³ Dit verschil tussen Bartholomeus en Maerlant is echter maar schijn.

Een eerste reden waarom Maerlant op het eerste gezicht meer slangen lijkt te behandelen dan Bartholomeus, is dat Maerlant acht dieren als serpentes behandelt, die Bartholomeus niet tot de slangen rekent, maar tot de hagedissen ('laceerten') en de wormen. Over deze wormen en hagedissen gaat het volgende hoofdstuk. Ten tweede behandelt Bartholomeus onder één lemma vaak meerdere soorten tegelijk. Bartholomeus maakt namelijk veel meer dan Maerlant gebruik van een hiërarchische indeling: verschillende soorten rekent hij tot dezelfde groep. Ik heb al laten zien dat Bartholomeus de reptielen in drie groepen indeelt, maar ook die groepen bestaan weer uit subgroepen. In de hoofdstukken over de anguis (Cap. 8), de coluber (Cap. 32) en het serpent (Cap. 89) behandelt hij de groep slangen in het algemeen en geeft hier voorbeelden van soorten. In het vorige hoofdstuk zijn al deze soorten als voorbeelden aan bod gekomen. In dit hoofdstuk verwijs ik hier herhaaldelijk naar terug. Bij de aspis (Cap. 9) behandelt Bartholomeus een aantal subsoorten, net als bij de vipera (Cap. 111). Ook basilisken (Cap. 15) en draken (Cap. 36) lijkt hij als aparte groepen met eigen hoofdstukken te behandelen. Twee ondersoorten van de aspis vindt hij belangrijk genoeg om ze een eigen hoofdstuk te geven: de cerastes (Cap. 29) en de dyspas (Cap. 35). In dit hoofdstuk bespreek ik deze indelingen van Bartholomeus en vergelijk ik hoe zijn behandelwijze van soorten van die van Maerlant verschilt.¹⁸⁴ De vertaler van Bartholomeus gebruikt bij deze indelingen overigens niet het woord 'soort', maar 'geslachten' of 'specien'.¹⁸⁵ Het woord 'soort' komt in het MNW dan ook niet in de biologische betekenis voor en verschijnt in het WNT pas in citaten vanaf 1666.¹⁸⁶

Capitel 8. Anguis

In Cap. 8 over 'anguis' somt Bartholomeus allerlei eigenschappen van slangen op en noemt in totaal zeventien soorten bij naam.¹⁸⁷ Deze soorten zijn in het vorige hoofdstuk besproken als voorbeelden bij de door Bartholomeus systematisch besproken slangeneigenschappen. Maerlant behandelt de 'anguis' niet apart. De algemene eigenschappen van serpentes staan bij hem in de proloog van het serpentesboek (vs. 1-96) en hij benadrukt deze overeenkomsten verder niet meer. Hij heeft vooral aandacht voor het gevaar en nut van concrete serpentes voor mensen en voor spectaculaire verhalen.

Een aantal soorten dat Bartholomeus in Cap. 8 noemt, komt nergens anders in zijn dierenboek voor. Het gaat om de ansibena, de boa, de chelidros, de centris, de erindris, de jaculus, de ydra, de ophites, de rinatrix en de scitalis (Cap. 8, 377ra-380ra). Van deze soorten behandelt Maerlant er zes in eigen lemma's: de amphibena, de boas, de celidrus, de jaculum,

¹⁸¹ Zie bijlage 2.

¹⁸² Cap. 8 anguis, Cap. 9 aspis, Cap. 15 basiliscus, Cap. 29 cerastes, Cap. 32 coluber, Cap. 35 dyspas, Cap. 36 draco, Cap. 89 serpens, Cap. 111 vipera.

¹⁸³ aspis, ansibena, basiliscus, boa, berus, cornuti, camaleon, cerastes, celidrus, dyspas, draco, draconcopes, emorrois, jaculum, ipnale, ydrus, ydros, lacerta, natrix, nadera, pester, pareas, rutela, salamandra, stellio, scaura, situla, sirene, scorio, tortuca, tarans, tysus, tyrus, tyliacus, vipera.

¹⁸⁴ Zie ook bijlage 1.

¹⁸⁵ Zie bijvoorbeeld Cap. 8, 377ra, r. 20-25.

¹⁸⁶ WNT, onder *soort*, 7.

¹⁸⁷ aspis, ansibena, boa, cerastes, celidrus, centris, dispa, draco, jaculum, ydra, rinatrix, salamandra, saura, scitalis, syrene, tyrus en vipera (Cap. 8, 377ra-380ra).

de ydrus en ydros en de natrix. De centris, de erindris, de ophites en de scitalis behandelt Maerlant niet, al heeft zijn ‘situla’ zijn aantrekkelijke kleuren met de ‘scitalis’ gemeen, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen.

Van der Voort haalt Engelse vertaling door Th. White van een twaalfde-eeuws bestiariium aan waarin ‘anguis’ gebruikt wordt voor één van de drie groepen waarin serpentes verdeeld worden, naast ‘coluber’ en ‘serpens’. Anguis onderscheidt zich van beide andere groepen vanwege het vouwen en buigen. De naam komt van ‘angular’ (gehoekt). Deze slangen kunnen nooit rechtuit gaan.¹⁸⁸ In hoofdstuk 3 is al uitgebreid uiteengezet dat Bartholomeus deze uitleg ook geeft. Anders dan de indeling in het bestiariium van White beschouwt hij de coluber en het serpent als synoniemen voor de subgroep slangen onder de reptielen. Maerlant heeft dergelijke etymologische duidingen van serpentes weggelaten, terwijl hij in ander werk juist een voorliefde voor dergelijke etymologieën laat zien.¹⁸⁹

Capitel 32. Coluber

ende si [anguis] heit oec coluber daerom dat si inden donckeren bosschen of holen veel woent (Cap. 8, 377ra)

Van der Voort schrijft dat Bartholomeus op deze plek anguis en coluber van elkaar onderscheidt, maar het lijkt mij dat coluber hier juist als synoniem voor slang gebruikt wordt.¹⁹⁰ Voor deze gedachte spreken de nevenschikking van ‘anguis’ en ‘coluber’ in de zin en de algemene eigenschappen die besproken worden in het hoofdstuk over de coluber (Cap. 32, 395rb): de angst voor de ruitplant, het vervellen, de liefde voor melk, het kwaad doen met tanden en staart, het gif spuiten, het zonnebaden en het eten van stof. Bartholomeus verwijst dan ook naar het algemene hoofdstuk over slangen: ‘soeket boven van anguis’ (377ra, vs. 20-21). Ook noemt hij in dit hoofdstuk dat het vet van een waterslang goed is tegen de beet van een krokodil. Dat Bartholomeus hier een slang die niet in bossen woont als voorbeeld neemt, illustreert dat hij ‘coluber’ als algemene naam voor slangen ziet. Dat hij een apart hoofdstuk aan de coluber wijdt, spreekt dit idee niet tegen. Ook het serpent behandelt hij immers als synoniem van ‘anguis’ in hoofdstuk 89.

In de bestiariiumvertaling van White wordt ‘coluber’ volgens Van der Voort op twee manieren uitgelegd:

‘coluber’ is een andere naam voor ‘slang’, omdat ze zich op donkere plaatsen ophoudt (*colat umbras*). De tweede luidt: omdat ze zich met kronkelende bewegingen verplaatst (*colubrosus*). Ze staat bekend als de ‘glibberige’, want ze gaat er kruipend vandoor, en doet dat, net als een vis, heftiger naarmate ze steviger wordt vastgehouden.¹⁹¹

Bartholomeus noemt alleen de etymologische duiding van de donkere holen, maar niet de kronkelende bewegingen. Dit is gezien zijn aandacht voor dit thema in de rest van het dierenboek opmerkelijk. Waarschijnlijk heeft hij de duiding van de kronkelende beweging weggelaten, omdat hij deze al geeft bij de uitleg van de naam ‘anguis’ (Cap. 8, 377ra). De vergelijking met een vis maakt Bartholomeus niet. Maerlant zegt van de amphibena, de cerastes en de tysus dat ze zich als vissen voortbewegen (vs. 143, vs. 309 en vs. 767). Over de coluber zegt hij net als over de anguis niets, zoals hij ook hun kronkelende bewegingen en voorliefde voor donkere holen niet thematiseert.

Capitel 89. Serpens

De naam ‘serpens’ gebruikt Bartholomeus ook als synoniem voor ‘anguis’:

Serpens is een gemeyn naem ende is daer om also ghehieten wantet mit verborghen toeganghen cruupt ende het en gaet niet openbaerlick | mer het cruupt voert als ysidorus seyt libro xij. van wes natuer ic

¹⁸⁸ Van der Voort, 2001, p. 177.

¹⁸⁹ Van der Voort, 2001, p. 163-164.

¹⁹⁰ Van der Voort, 2001, p. 178.

¹⁹¹ Van der Voort, 2001, p. 177.

hier niet en vervolg want daer boven anguis in dye letter a. ist al exponeert nochtans wil ic hier sommige proprieteyten setten die openbaer sijn (Cap. 89, 414ra, r. 25-34)

De etymologische duiding die Bartholomeus hier geeft, komt ook voor in het bestiarium van White dat Van der Voort bespreekt: ‘*Serpens*; deze dieren heten zo, omdat ze heimelijk en niet openlijk dichterbij komen (*serpit*).’¹⁹²

Maerlant wijdt geen apart lemma aan het serpent, maar zijn serpentenboek is natuurlijk wel in zijn geheel aan dit dier gewijd. De verborgen levenswijze die Bartholomeus bij de uitleg van de naam serpent noemt, noemt Maerlant opnieuw niet als etymologische duiding. Wel komt de verborgen levenswijze tot uiting in zijn bespreking van de listen van een aantal slangen: de dypsas die mensen ongezien doodt, de cerastes die vogels bedriegt en de draconcopes die Eva bedroog. Ook de kameleon (vs. 289-292) en de schorpioen (vs. 685-704) bespreekt hij als heimelijke en bedrieglijke serpentes, waarover meer in het volgende hoofdstuk.

Capitel 9. Aspis

De aspis heet tegenwoordig ook wel cobra.¹⁹³ Zowel Bartholomeus als Maerlant bespreken de aspis uitvoerig onder een apart lemma (Cap. 9, 380ra-380va en vs. 97-138). Volgens Bartholomeus is het ‘een slange van biten ende van venijn alte sonderlinghen quaet’ (Cap. 9, 380ra, r. 18-19). Bartholomeus gebruikt aspis als groepsnaam waaronder verschillende soorten vallen:

Item ysidorus seit libro xij. capitulo iiij. datter menigherhande species sijn vanden aspis ende hebben ongelijke werken om te quetsen ende quaet te doen (Cap. 9, 380ra, r. 19-23)

Maerlant zegt niets over verschillende soorten of manieren van doden in het lemma van de aspis. Wel wijst hij erop dat het gif van de aspis onherroepelijk tot de dood leidt (vs. 99). Dat het gif van de aspis zeer sterk is, illustreert Bartholomeus met meer details. Hij vermeldt dat het gif langs een lans waarmee een mens een aspis zou steken omhoog schiet en de mens alsnog doodt (380rb). Ook vermeldt hij dat het gif geraakte ledematen laat opzwellen en dat dit met moeite te genezen is door de ledematen snel af te hakken (380rb).

Bartholomeus noemt als aspissoorten de ‘dispas’/‘sicula’, de ‘yspualis’, de ‘amazors’, de ‘prester’ en de ‘seps’ in het hoofdstuk over de aspis (Cap. 9, 380ra). Ook de cerastes rekent hij in zijn eigen hoofdstuk tot de aspissoorten: ‘sommighe ander meysters segghen dattet een gheslacht van aspis is dat zeer quaet ende venijn is soeket boven in die letter a. van aspis want daer wert een ghewach van cerastes’ (Cap. 29, 394rb). Bartholomeus maakt met deze verwijzing naar de aspis een fout, want hij zegt bij de aspis niets over de cerastes. Wel bespreekt hij de slang in hoofdstuk 8 onder de slangen die ‘schelen in quaeder scalcheyt of in quader wijsheit’ (Cap. 8, 378rb), zoals in het vorige hoofdstuk al besproken.

Maerlant bespreekt de ‘dypsas’ (vs. 323-334), ‘cerastes’ (vs. 301-314), ‘emmoris’ (vs. 429-436), ‘ipnale’ (vs. 445-464) en ‘pester’ (vs. 563-572) in aparte lemma’s. De ‘seps’ noemt hij niet. Alleen van de ipnale vermeldt Maerlant dat deze hoort bij het geslacht van aspis (vs. 447), maar in het lemma over de aspis zegt hij niets over verschillende soorten die onder deze naam zouden vallen.

Dat de genoemde slangen van Bartholomeus en Maerlant met elkaar overeen komen, blijkt wanneer hun manieren om te doden met elkaar vergeleken worden. Maerlant zegt over het gif van de dypsas dat dit zorgt voor dorst die tot de dood leidt (vs. 330). Ook Bartholomeus noemt dat de mens van dorst sterft door de beet van de dypsas (Cap. 35, 395vb). Van de ‘emmoris’ beschrijft Maerlant alleen het gif, dat ervoor zorgt dat zijn slachtoffer leegbloedt ‘Ende dan es saen die mensche ontlivet’ (vs. 429-435). Bartholomeus noemt de ‘amazors’ als aspis die zijn slachtoffer laat doodbloeden (Cap. 9, 380ra). De ‘ipnale’ zorgt volgens Maerlant voor een rustige dood: haar gif laat het slachtoffer in slaap vallen en

¹⁹² Van der Voort, 2001, p. 177.

¹⁹³ Van der Voort, 2001, p. 194.

niet meer wakker worden (vs. 448-453). De helft van het lemma gebruikt Maerlant om te vermelden dat Cleopatra deze slang gebruikte om zelfmoord te plegen (vs. 454-464). Cleopatra zette ‘serpente van deser maniere’ ‘tharen bursten an’ (vs. 460-461). Bartholomeus noemt over de ‘yspualis’ dat deze slang ‘inden slape doot want een mensche die daer af ghequest wert sterft al slapende’ (Cap. 9, 380ra, r. 26-28). Ook Bartholomeus noemt de zelfmoord van Cleopatra bij deze slang, maar hij benoemt niet dat ze de slang aan haar borst zet, slechts ‘aen haer lijf’ (380ra). De vierde aspissoort ‘prester’ is volgens Bartholomeus ‘een vreselic aspis dye altoes mit enen openen monde tvenijn uut geeft dye hier af ghequest wert die sterft alte leliken’ (Cap. 9, 380ra, r. 32-35). Maerlant beschrijft de slang wat uitgebreider onder de naam ‘pester’ (vs. 563-572), maar deelt hem niet in bij de aspis. Wel noemt hij dat het dier altijd zijn mond open heeft en voegt daar nog aan toe dat er rook uit komt (vs. 565-567). Iemand die door de slang verwond wordt ‘Die swelt ende drent in der gebare / Als jof hi vul waters ware.’ (vs. 569-570) Bartholomeus noemt deze eigenschap van de aspis in het algemeen (Cap. 9, 380rb).

Deze aspislangen en hun doodstechnieken hebben in de middeleeuwse bestiariustraditie bijzondere betekenis. Bestiaria gebruikten de slangennaam aspis ook wel voor ‘de boze’, waarvan vier varianten onderscheiden werden: dypsas, hypnalis, hemorrhoids en prester. De verschillende manieren waarop de aspissoorten hun slachtoffer doden, staan in deze traditie symbool voor de listen waarmee de duivel de mens ten val wil brengen. De dorstdood van de dypsas symboliseert hebzucht, de slaapdood door de hypnalis luiheid, het bloedige zweet door de hemorrhoids toorn en het tot barstens toe opzwellen van het lichaam door de prester eierzucht.¹⁹⁴ Dit zijn vier van de zeven doodzonden.

Bartholomeus verwijst uiteraard niet naar deze geestelijke betekenis van de aspis. Wel is het betekenisvol dat hij de moordzuchtige slangen die in verband gebracht worden met de duivel achter elkaar in hetzelfde lemma behandelt, met nadruk op hun moordstechniek.¹⁹⁵ Maerlant is over het algemeen scheutiger met moraliseren, maar laat die juist bij deze slangen achterwege. Ook behandelt hij de slangen door de alfabetische volgorde niet achter elkaar en noemt hij geen verwantschap, behalve tussen aspis en ipnale. Zonder dat Bartholomeus het expliciet maakt, biedt zijn tekst hier dus opnieuw meer aanknopingspunten voor moralisering dan die van Maerlant.

Ook de cerastes en de seps schaart Bartholomeus in het rijtje (duivelse) aspislangen. Zij houden er al even typerende moordstechnieken op na. De cerastes verbergt zich in het zand om zijn slachtoffers met zijn hoorns te misleiden (Cap. 29, 394ra), het sepsgif is dodelijk ‘ende tlichaem smout’¹⁹⁶ en wech mit beenen mit zenen ende mit alle den lichaem’ (Cap. 9, 380ra).

Met deze duivelse connotaties in het achterhoofd terug naar de bespreking door beide heren van de aspis in het algemeen. Maerlant noemt als wapen tegen de slang de bezwering, die bijzondere vakbekwaamheid vraagt:

Mar met bendicheit niet clene
Belesement¹⁹⁷ so, ende begaet
Dat sijn venijn niet ne scaet,
Ende ment mach vangen met ghemake. (vs. 100-103)

Maerlant noemt nog een reden waarom de aspis bezworen moet worden: zij heeft een kostbare en nuttige steen in haar hoofd (vs. 100-106). De slang heeft echter ‘ene naturen in

¹⁹⁴ Van der Voort, 2001, p. 194.

¹⁹⁵ Ook komt de volgorde waarin Bartholomeus de aspissoorten behandelt overeen met de opsomming die Van der Voort (2001, p. 194) naar de bestiaria geeft. Ik vermoed dat ook deze overeenkomst geen toeval is, maar berust op overeenkomsten tussen Bartholomeus en de betreffende bestiaria.

¹⁹⁶ ‘smelt’, MNW, onder *smouten*, I.

¹⁹⁷ ‘bezweren’, Van der Voort, 2001, p. 95, aant. bij vs. 101.

desen / Dat sere scalc es int belesen' (vs. 107-108). Hierna volgt de slimme reactie van de aspis op een slangenbezweerder (vs. 107-114), die Bartholomeus ook beschrijft (Cap. 9, 380rb). Wanneer de aspis 'sinen sange die hi maken kan ende conterfeyten of hi een aspis waer' hoort, duwt ze een oor stijf tegen de grond en steekt haar staart in haar andere oor (Cap. 9, 380rb). Volgens Hassig had deze eigenschap in de bestiariustraditie de morele betekenis van iemand die zich afsloot voor het woord van God.¹⁹⁸ Maerlant en Bartholomeus zeggen beiden niets over deze moraal. Bartholomeus noemt de aspis ook niet expliciet 'scalk', maar wel dat de slangenbezweerder de aspis nadoet 'op dat hise uutten hole locken mocht' (Cap. 9, 380rb). Hier duiken opnieuw de hollen op, die Bartholomeus steeds gebruikt om de duistere betekenis van slangen te onderstrepen.

Ook aan het liefdesleven van de aspis besteden Bartholomeus en Maerlant bijzondere aandacht. Bartholomeus schrijft: 'ende dese slangen minnen malkanderen mit groter begeerten ende si en mogen sonder geselschap niet wel leven' (Cap. 9, 380rb). Wanneer een mens een aspis doodt 'sal sal die ander den dootslagher volghen alle dat si mach om wrake te doen' (830rb). Dit gedrag beschrijft ook Maerlant (vs. 115-122). Bartholomeus voegt hier nog aan toe dat de kwade aspis de schuldige feilloos van andere mensen weet te onderscheiden: 'ja al waren daer veel menschen over een hoep si en sal den luden niet misdoen Mer den recht sculdighen sal si vervolgen na horen vermoghende doden dien mensche kan si dien crigen' (830rb). De mens kan aan de wraak van de aspis ontkomen door iets te doen wat de slang niet kan: 'Mer want die mensche zeer loopt recht uut ende si recht uut niet sien en kan dan ter zijden uut so ontgaet die mensche dicwyl' (380rb). Hier is Maerlant het niet mee eens. Hij beweert juist dat aan de wraak van de aspis niet te ontkomen is (vs. 123-125). Hier wordt opnieuw het grote verschil tussen Bartholomeus en Maerlant duidelijk in het gebruik van motieven. Bartholomeus gebruikt de kromme wegen van slangen en het niet rechtuit kunnen kijken als belangrijk kenmerk, Maerlant niet.

Maerlant laat zijn voorliefde voor sterke verhalen zien met een merkwaardig voorbeeld van de aspistrouw. Hij beschrijft niet de liefde tussen twee slangen, maar de liefde tussen een Egyptenaar en een aspis (vs. 126-136). Deze aspis eet als een huisdier met de man mee. Wanneer ze haar twee jongen meeneemt, doodt één van hen een kind van de gastheer. De aspis doodt vervolgens haar eigen jong en komt nooit meer terug. Volgens Van der Voort komt het houden van slangen als huisdier in Egypte vaker voor in bronnen.¹⁹⁹ Bartholomeus geeft dit voorbeeld niet, maar vermeldt algemener dat de aspis 'den affris ende marcis gheen quaet en doet' (Cap. 9, 380rb). Van der Voort vertaalt 'affris ende marcis' met 'Afrikanen en Marsi'²⁰⁰. Volgens Bartholomeus gebruiken deze volken de aspis om te testen of hun kinderen wel echt van hen zijn: 'ende hebbense suspect ende werpen hem tegen den aspis ende ist dat si van horen zade sijn so en doet hem die aspis geen quaet Mer sijn si overspeelers vander aspis so sterven si vluchs ende dat seit plynus' (380rb). Over Afrika schrijft Bartholomeus ook nog dat de aspis de inwoners van zijn woongebied spaart, zelfs als ze slapen, maar vreemdelingen doodt (380va). Daarentegen is er een berg waarop de schorpioenen de gasten met rust laten, maar juist de inwoners doden (380va). Bartholomeus baseert zich hierin op Plinius, die weer naar Aristoteles verwijst (380va).

Maerlant geeft ook wat informatie die Bartholomeus niet noemt. Hij beweert dat de aspis geelblauw is (vs. 98), terwijl Thomas van Cantimpré de aspis alleen maar blauw noemt.²⁰¹ Dat Bartholomeus niet over de kleur van de aspis begint, is niet vreemd, aangezien hij vele soorten tot de aspis rekent en de verscheidenheid aan kleuren al behandeld heeft in het algemene slangenhoofdstuk (Cap. 8, 377va). Aan het einde van het lemma vermeldt Maerlant

¹⁹⁸ Hassig, 1995, p. 33.

¹⁹⁹ Van der Voort, 2001, p. 198-200.

²⁰⁰ Ed. website Van der Voort, z.j., vertaling vs. 546.

²⁰¹ Van der Voort, 2001, p. 95, aant. bij vs. 98.

dat de tanden van de aspis zoals bij een everzwijn naar buiten steken (vs. 138). In de rest van het serpentenboek heeft Maerlant dergelijke vergelijkingen met andere dieren juist opvallend vaak weggelaten.²⁰² Wellicht vond hij deze vergelijking functioneel om de angstaanjagendheid van het serpent te onderstrepen.

Capitel 29. Cerastes

De cerastes is in het vorige hoofdstuk uitgebreid besproken vanwege zijn ‘quaeder scalcheyt’: het bedriegen van vogels door zich als aas voor te doen. Bartholomeus deelt de cerastes in bij de aspiessoorten (Cap. 29, 394rb, r. 1-4). Maerlant doet dit niet. Maerlant heeft naast een lemma over de cerastes ook nog een kort lemma opgenomen over een andere slang met hoorns, die Bartholomeus niet noemt: de cornuti (vs. 263-272). Deze slang kan ‘steken ende jaghen’ met zijn hoorns (vs. 266) en heeft (uiteraard) een dodelijk gif (vs. 267). Maerlant vermeldt dat God deze slang inzette om Egyptenaren te doden (vs. 271-272). Ik denk dat Bartholomeus geen onderscheid maakt tussen de cerastes en de cornuti, maar ze tot dezelfde slang met hoorns rekent. Hij noemt de cerastes als uitzondering tussen de gehoornde dieren in hoofdstuk 1 en daar heeft de cerastes de kenmerken die de cornuti van Maerlant ook heeft:

ende alle ghehoert dyer is viervoetich uitghenomen een serpent in egipten dat hoernen heeft ende wert cerastes gheheyten (Cap. 1, 369ra)

Ook Maerlant noemt het gehoornde serpent (zonder de soort te verduidelijken) als uitzondering in de proloog van zijn boek over viervoetige dieren, maar dan vanwege zijn tanden:

effene tande hevet die man
ende wat dat horne draghet nochtan
hetne ware gehornet serpent²⁰³

Capitel 35. Dyspas

Met deze soort is een naamgevingsverschil tussen Bartholomeus en Maerlant aan de orde. Bartholomeus beweert dat ‘sicula’ (Cap. 9, 390ra) of ‘situla’ (Cap. 35, 395vb) de Latijnse naam is voor de dyspas. Deze dyspas/situla behandelt Bartholomeus niet alleen in het hoofdstuk over de aspis (Cap. 9, 380ra), maar ook in een kort eigen lemma (Cap. 35, 395vb). Hierin verwijst hij terug naar het hoofdstuk over de aspis. Bovendien geeft hij de ‘dispa’ als voorbeeld van een kleine slang die toch heel giftig is in het algemene slangenhoofdstuk (Cap. 8, 377rb). Maerlant behandelt de situla en de dyspas als aparte slangen, maar ook bij hem hebben de dieren overeenkomstige eigenschappen. Maerlant zegt niet alleen over de dyspas dat zijn gif zorgt voor dodelijke dorst, maar ook over de situla (vs. 330 en 666). Ook vermeldt hij dat de dyspas is ‘so dore clene I serpent / Dat ment cume met siene kent’ (vs. 325) en dat de situla ‘est ne bore groet’ (vs. 665). Alleen bij de dyspas vermeldt Maerlant dat men de slang niet ziet wanneer men erop gaat staan (vs. 327). De sicalis van Bartholomeus en de situla van Maerlant zijn vanwege hun overeenkomsten in bedrieglijk aantrekkelijke kleuren in het vorige hoofdstuk al aan de orde gekomen. Aangezien de situla en dyspas bij Bartholomeus dezelfde slang zijn, zouden zijn sicalis en dyspas ook wel eens dezelfde kunnen zijn. Dit lijkt echter niet het geval. Bartholomeus noemt immers de dyspas als serpent dat zo klein is, dat een mens het niet merkt als hij op hem trapt (Cap. 8, 377rb), terwijl hij de sicalis bespreekt als slang die erg opvalt door zijn kleuren (Cap. 8, 377va). Dit verschil geldt ook voor de dyspas en situla van Maerlant. Ik vermoed dat Bartholomeus deze discrepantie heeft opgelost door de sicalis en dyspas/situla als aparte soorten te behandelen en Maerlant juist door de dyspas en de situla als aparte soorten te behandelen.

²⁰² Van der Voort, 2001, p. 162-163.

²⁰³ Ed. Gysseling, 1981, vs. 733-735.

Capitel 15. Basiliscus

De basilisk behandelt Bartholomeus alleen in hoofdstuk 15 van het dierenboek (Cap. 15, 385va-386ra). Behalve dat hij het dier een serpent noemt, zegt hij niets over de groep waar hij de basilisk bij indeelt. Hij vermeldt over de voortbeweging van het dier: ‘ende het en buucht sijn lichaem niet weel mer int middel ist hoechste op ghericht alst gaet’ (Cap. 15, 385vb). Vanwege de aandacht voor het buigen van het lichaam neem ik aan dat Bartholomeus de basilisk als slang opvat.

Bartholomeus en Maerlant (vs. 153-210) besteden beiden veel aandacht aan de basilisk. Bartholomeus geeft de ethymologische verklaring van Isidorus van de naam basilisk: ‘Basiliscus in griex dat is regulus in latijn daer om dattet een coninc der serpentes is als ysidorus seit’ (Cap. 15, 385va). Thomas van Cantimpré schrijft iets dergelijks²⁰⁴, maar Maerlant geeft een in het serpentesboek uitzonderlijke etymologie: ‘Basiliscus in Latijn / Es in Dietsch I coninxkin.’ (vs. 153-154) Alle serpentes zijn bang voor deze koning, want met zijn adem doodt hij ze (385va en vs. 161-162). Ook vrezen ze zijn gesis (385vb en vs. 179-180). Met zijn adem vergiftigt de basilisk alles in zijn omgeving (385vb en vs. 169-175). Maerlant noemt hem dan ook ‘Dese artsche plaghe’ (vs. 156). Volgens Bartholomeus wordt iedere vogel die de basilisk ziet ‘van sinen monde verbarnt ende geslonden’, ‘al ist dat si veer van hem vlieghen’ (385va). Maerlant vermeldt ook dat zelfs vliegende vogels niet veilig zijn voor de basilisk en legt uit dat dit komt doordat hij de lucht vergiftigt (vs. 175-178). Bartholomeus vermeldt dat de basilisk water vergiftigt en dat iemand die daarvan drinkt waterzucht krijgt en sterft (385va-385vb).

Mens en basilisk kunnen elkaar volgens Maerlant doden met hun blik, het hangt ervan af wie de ander het eerst aankijkt (vs. 163-165) Bartholomeus vermeldt naar Isidorus: ‘vele luden heyten desen baziliscus sibulus want sibulus doot enen mensche eer dat hi en raect of gesteken heeft’ (385vb). Over het doden met de blik is Bartholomeus echter wat genuanceerder, want alleen bepaalde basiliskken kunnen dit. Hij vermeldt naar Plinius dat in Ethiopië bij een bron waarvan men denkt dat het het begin van de Nijl is de ‘coroblephas’ woont (385vb).²⁰⁵ Dit dier ‘heeft een zwaer hoeft’ en ‘werpet altoes ter aerden waert’, want als hij op zou kijken zou hij iedereen die hem aankijkt doden. Bartholomeus trekt een vergelijking met een basiliskensoort die iets dergelijks kan: ‘dye selve craft is oec inden baziliscus ende dit woent in die provincien diemen syrena heit ende is lang ende groot xij. vingheren ende heeft een witte smette int hoeft oft een croen waer’ (385vb). Dat het hier om een basiliskensoort gaat en niet om de basilisk in het algemeen, blijkt uit de afwijkende lengte en het uiterlijk van het dier. Eerder in het hoofdstuk beschrijft Bartholomeus namelijk dat de basilisk ‘een halven voet lang ende mit witten speckelen gelinijt’ is (385va). Maerlant noemt slechts één lengte, de halve voet, en vermeldt slechts de spikkels op het hoofd als een kroon (vs. 157-160). Ondanks de angstaanjagendheid van de basilisk, is het volgens beide auteurs dus maar een klein dier.

Ook Maerlant lijkt een afwijkende basiliskensoort te onderscheiden, namelijk de vliegende basilisk (vs. 203). God laat deze basilisk niet te ver van haar woonplaats vliegen ‘om die saken / Dat sijt al woeste niet ne maken’ (vs. 204-206). Ook neemt Maerlant een in het slangenboek uitzonderlijke verwijzing op naar een ander deel van *Der naturen bloeme*. Hij vermeldt dat hij in ‘den boec van den hane’ informatie geeft ‘Van andren basiliskken’ (vs. 207). In het lemma over de haan vermeldt Maerlant dat ‘oude boeke doen te verstane / dat een hout hane een ei legghet / darmen hover war af seghet / datter basiliscus af comet / een dier dat

²⁰⁴ Van der Voort, 2001, p. 99, aant. bij vs. 153.

²⁰⁵ *The mediaval bestiary* verwijst naar Bartholomeus bij de beschrijving van de ‘catoblepas’: (Badke, 2010, <http://bestiary.ca/beasts/beast2821.htm> (25 maart 2010)). Van der Voort vertaalt ‘coroblepas’ met ‘catapleba’ (Website Van der Voort, z.j., vertaling vs. 591).

die werelt verdoemt'.²⁰⁶ Gezien het hier over 'andren basiliken' gaat en Maerlant het uit een hanenei ter wereld komen niet als algemene eigenschap in het lemma van de basilisk bespreekt, gaat hij er blijkbaar van uit dit een aparte basilikensoort is. Bartholomeus zegt niets over de haan in zijn dierenboek.

De wezel kan als enige de basilisk aan, waarover ik in het vorige hoofdstuk al uitgewijd heb. De bijzondere kracht van de basilisk werkt als hij gedood is in het voordeel van de mens. Zijn as is nuttig voor allerlei zaken. Bartholomeus noemt 'der alchymien' en in het bijzonder 'dye verwandelinghe der metallēn' (386ra). Maerlant schrijft dat zilver bestreken met basilikenas in goud verandert (vs. 200-202). Hij weet nog extra te vermelden dat de as op muren gestreken goed werkt om 'ghevenijns' buiten de deur te houden (vs. 191-199). Dit werkt zo goed dat 'No selfs ne spinter an die spinne' (vs. 194).

Capitel 36. Draco

Of Bartholomeus de draak tot de tweede reptielengroep (slangen) rekent, wordt niet helemaal duidelijk. In ieder geval noemt hij de 'dracones' als voorbeeld in het algemene hoofdstuk over anguis, zonder daar kenmerken van het dier te noemen (Cap. 8, 378rb). In het hoofdstuk over de draak staat wel het woord 'voete', die de slangen van de tweede groep volgens Bartholomeus niet horen te bezitten. De voeten staan echter in een regel die waarschijnlijk op een verkeerde plek beland is, aangezien hij niet in de context past:

[...] dat hi
vier uut sinen monde gheeft ende onder-

396va

de ende snel te voete ende mit bevenden leden

wijlen als hi floyt gheeft hi eenrehan-

de venijn uut dat clevende is [...] (Cap. 36, 396rb-396va, r. 39-3²⁰⁷)

De eerste regel van folium 396v, kolom a sluit niet aan op de laatste regel van folium 396r, kolom b. De tweede regel van 396va sluit echter wel aan op die laatste regel: het afgebroken 'onder-' vormt met 'wijlen' 'onderwijlen'. In de editie van Lie e.a. is bij deze regel dan ook een annotatie geplaatst dat ze niet op de juiste plaats staat en in feite volgt op de laatste regel van het volgende folium: 396vb, waar het hoofdstuk over de hengst al begonnen is. Dit betekent dat Bartholomeus geen melding maakt van drakenpoten (de vleugels uitgezonderd). Ook Maerlant rept niet over drakenpoten, maar de illustratie bij zijn tekst in het Londense handschrift laat wel een draak zien met klauwen.²⁰⁸

Bartholomeus en Maerlant besteden allebei veel aandacht aan de draak (Cap. 36, 395vb-396va en vs. 335-406). De draak is het grootste serpent op aarde en draagt een kam op zijn hoofd (Cap. 36, 395vb en vs. 335-338). Bartholomeus en Maerlant noemen beiden een lengte van 'XX cubitus' ofwel twintig el²⁰⁹ (Cap. 36, 396ra en vs. 355). Volgens Bartholomeus is de draak een vliegend serpent dat de lucht vergiftigt (Cap. 36, 395vb). Hij legt uit hoe dit in zijn werk gaat:

Item plinius seit oec dat die drake die lucht ontsteect mitter craft des venijns also dattet schijnt dat hi vier uut sinen monde gheeft ende onder [...] wijlen als hi floyt [vliegt] gheeft hi eenrehande venijn uut dat clevende is ende daer wert die lucht af ghevenijnt (Cap. 36, 396rb-396va, r. 37-4)

Wanneer draken een zee overvliegen 'si pleghen mit vier of mit vijf sterten te samen ghevlochten te wesen' volgens Plinius (Cap. 36, 396ra). Maerlant beschrijft de draak als een landdier (vs. 336) en schrijft pas halverwege het lemma:

Agustijn seghet sonder lieghen,

²⁰⁶ Ed. Gysseling, 1981, vs. 6676-6680.

²⁰⁷ Vanwege de argumentatie heb ik de tekst hier niet laten doorlopen, maar per regel gepresenteerd.

²⁰⁸ Van der Voort, 2001, p. 110.

²⁰⁹ Pinkster e.a., onder *cubitus*, 1, 2. Een el is volgens dit woordenboek 45 cm, wat zou betekenen dat de draak 9 meter lang is.

Dat si somwille in die lucht vlieghen;
Ende haren vloghele sijn I vel
Als men an vledermuse siet wel.
Ende dar hi henen maket sine vlucht,
Ontreint hi altemale die lucht. (vs. 363-366)

Maerlant schrijft niets over het (schijnbare) vuur spuwen of over het ineenvlechten van staarten bij het oversteken van de zee.

De draak heeft een zeer hete natuur (Cap. 36, 396rb en vs. 347). Bartholomeus meldt dat de draak verwekt wordt ‘in indien ende in ethiopiën inder ontstekinghe der groter hetten’ (Cap. 36, 396ra). Maerlant vermeldt niets over de geboorteplaats van de draak, maar wel: ‘Ende oec int lant dar menne weet, / Es grote hitte van der sonnen.’ (vs. 348-349) De draak is dan ook ‘een zeer dorstich dier’ volgens Bartholomeus (Cap. 36, 396rb). Met de humeurenleer is dit te begrijpen: de hitte van de draak geeft aan dat het element vuur in zijn complexie het meest aanwezig is. Dit element is heet en droog. Om zijn complexie in evenwicht te brengen moet de draak dus het tegenovergestelde element innemen dat koud en vochtig is: water. Maar aan water heeft de draak volgens Bartholomeus en Hiëronymus niet genoeg: ‘ja hi is also dorstich dat hy nauwe mit water versaedt en mach werden ende daer om luuct hi den mont also teghen den wint op’ (Cap. 36, 396rb). Het element lucht is warm en vochtig en helpt de draak dus in ieder geval tegen de droogte van het vuur. Voor mensen brengt dit een gevaar met zich mee:

als hy die scepen in die zee ziet ende die wint stijf is teghen dat zeyl so coemt die drake vlieghen teghen dat zeyl op dat hy vanden wijnde versaedt mach werden ende onderwilen om die grootheit des lichaems ende om sine groete vlucht soe werpt hy tscip dicwijle om (Cap. 36, 396rb, r. 12-18)

Dat de draak hulp nodig heeft om lucht binnen te krijgen heeft wellicht te maken met anatomisch details van een kleine mond en dunne pijpjes waar de draak door ademt, die Bartholomeus eerder noemt (Cap. 36, 395va). Hij benoemt dit verband echter zelf niet. Maerlant besteedt ondanks de hitte van de draak geen aandacht aan zijn voorkeur voor koel en vochtig water of warme en vochtige lucht. Hij beschrijft alleen een vangmethode waarvan een onderdeel is dat de draak moet drinken om zich te koelen, maar dit is geen natuurlijk gedrag van de draak (vs. 401-403, zie ook verderop). Wel schrijft hij dat de draak een relatief kleine mond heeft (vs. 339).²¹⁰

Ondanks de grote hitte van de draak heeft hij volgens Bartholomeus niet zoveel gif als andere serpente en is zijn gif niet dodelijk (Cap. 36, 395vb-396ra). Van de vergiftigde lucht zegt hij aan het einde van het hoofdstuk naar Plinius wel dat er ‘comet dicwijl een sterft af’ (396va). Ondanks de scherpte van zijn gebit ‘als een zaghe’ zit de kracht van de draak dan ook ‘inden tanden niet Mer inden start want hi slaet seer mit sinen start’ (395vb) en hij vecht ‘mit slaen ende mit byten’ (396va). Met Aristoteles vermeldt Bartholomeus dat de drakenbeet alleen erg giftig is wanneer de draak een schorpioen gegeten heeft (396va). Wel zorgt het gif van de draak ervoor dat zoals gezegd de lucht vervuult en er golven ontstaan als hij over de zee vliegt (395vb). Maerlant is minder duidelijk over het drakengif, al raakt ook bij hem de lucht door het dier besmet (vs. 368). Hij vermeldt dat een draak altijd gif eet (vs. 340), maar zegt niets over het gif van de draak zelf. Wel beweert hij net als Bartholomeus dat de drakenstaart dodelijk is (vs. 341-342).

Bartholomeus schrijft dat de draak ‘richt sijn tonge op’ (395va). Van der Voort vertaalt dit laatste met ‘steekt sijn tong uit’²¹¹. Deze vertaling kan ik in het MNW niet vinden, maar er valt wat voor te zeggen. Het gif van de draak bevindt zich in de tong en de gal van de draak (396rb). Het uitsteken van de tong zou logischerwijs vergiftiging van de lucht op kunnen leveren. Dat de gal van belang is, is te begrijpen met de humeurenleer: gele gal is het lichaamsvocht dat bij het element vuur hoort.²¹² Maerlant vermeldt van serpentengal in het

²¹⁰ Informatie in deze alinea over de humeurenleer is afkomstig uit: Huizinga, Lie en Veltman, 2002, p. 19 en 21.

²¹¹ Ed. website Van der Voort, z.j., vertaling vs. 782.

²¹² Huizinga, Lie en Veltman, 2002, p. 21.

algemeen dat deze giftig is (vs. 37-38). Van de drakentong en de drakengal vermeldt Maerlant dat deze in wijn gedrenkt mensen bevrijden die door duivelse geesten gekweld worden (vs. 373-378), maar hij noemt niet dat deze lichaamsdelen giftig zijn. Bartholomeus vermeldt een omgekeerde medische toepassing bij de Ethiopiërs: zij verwijderen de giftige tong en gal uit de draak en gebruiken de rest van het dier als medicijn (396rb).

Maerlant besteedt naast de nuttige gal en tong ook aandacht aan de drakensteen (vs. 369-378). Hij geeft een aantal spectaculaire tips hoe de draak te vangen (vs. 379-406). Men kan de draak bang maken met het geluid van een trommel, omdat hij bang is voor donder en bliksem, waarna een man het dier met gevaar voor eigen leven kan bestijgen (vs. 382-393). Ook kan men de draak doden door hem een kalf gevuld met ‘niebarnets calx’ ofwel ongebluste kalk²¹³ te voeren, waardoor hij dorst krijgt en van binnen in brand vliegt als hij drinkt (vs. 394-406). Bartholomeus zegt niets over de drakensteen en geeft ook geen informatie over hoe draken gevangen moeten worden. Wel vermeldt hij naar Plinius ‘dattet smeer vanden drake verjaecht alle venijnde dinghen ende sijn vet mit honich gemengt geneest die donckerheit der oghen.’ (Cap. 36, 396va, r. 23-26)

Bartholomeus vermeldt over het leefgebied van de draak: ‘ende onderwijlen woent hi in die zee ende zwemt inden ryvieren ende scuult in diepen holen’ (Cap. 36, 396va). Maerlant noemt ook dat de draak een voorkeur heeft voor rotsen en spelonken (vs. 345-346). Hij voegt er een verklaring aan toe van dit leefgebied: ‘Want sine nature es dore heet.’ (vs. 347) Bartholomeus verklaart het wonen in holen niet, maar hij vindt dit dan ook een eigenschap van alle slangen.

De strijd tussen olifant en draak en de bijbehorende rechte en kromme wegen zijn reeds besproken in hoofdstuk 3. Het verhaal van Bartholomeus over de draak richt zich al met al vooral op de wetenschappelijke humeurenleer, terwijl Maerlant vooral aandacht heeft voor nuttige toepassingen van drakenonderdelen en de spectaculaire manieren waarop men die kan verkrijgen.

De syrene behandelt Bartholomeus als mogelijke draak. In het hoofdstukje over de ‘syrene’ zegt hij dat mensen dit ‘wonderlic dier’ een meermin, een snel serpent of draak noemen (Cap. 91, 414vb). Maerlant behandelt de ‘sirene’ zonder twijfel in zijn serpenteboek (vs. 677-684). Niet alleen nuanceert Bartholomeus de informatie over de syrene meer dan Maerlant zoals bleek in hoofdstuk 3, maar ook geeft hij blijk van zijn voorkeur voor verdere onderverdeling van diersoorten.

Capitel 111. Vipera

Volgens Bartholomeus is de vipera ‘een gheslacht van eenre venijnder slangen’ (Cap. 111, 420va). In de proloog van het dierenboek en in het algemene slangenhoofdstuk krijgt de vipera ook relatief veel aandacht (Cap. 1, 370rb en Cap. 8, 378rb, 379va). De vipera is dan ook een bijzonder agressieve en bedrieglijke slang, wat Bartholomeus met name verduidelijkt aan de hand van de voortplantingsgewoonten. Ook Maerlant besteedt veel aandacht aan de vipera (een lemma van 51 regels, vs. 821-872) en vermeldt: ‘Lettel serpente vintmen so fel’ (vs. 853). Wij kennen de vipera als de inheemse adder.²¹⁴

Vooraf aan de agressieve voortplantingsgewoonten van de vipera besteedt Bartholomeus bijzondere aandacht. In hoofdstuk 1 noemt hij de ‘vipera dat is eenderhande slanghe’ naast de wolvin en de teef als voorbeelden van dieren die veel jongen krijgen. Ook legt hij uit waarom dit nodig is: ‘Ende want aldustanighe dyceren ghaerne vechten ende dicwijle malckanderen doot byten daer omme hevet die nature gheordineert datter veel tevens gheboren ende gheworpen werden op dat haer ghelikenis ummers in die warelt bliven sal’

²¹³ Van der Voort, 2001, p. 110, aant. bij vs. 397.

²¹⁴ Van der Voort, 2001, p. 250.

(Cap. 1, 370rb). Dat de vipera een agressief dier is wordt al van jongs af aan duidelijk. In hoofdstuk 1 beschrijft Bartholomeus dat de jongen van de vipera met z'n twintigen in de buik van de moeder zitten en 'van groter ghyricheit zughen si dat voetsel vander moeder ende treckent nae hem vander vuchtigheyt' (Cap. 1, 370rb). De moeder kan al deze kinderen zo niet voeden en sterft.

In het hoofdstuk over de vipera legt Bartholomeus dit sterven van de moeder iets anders uit:

Vipera heeft den naem daer om also want si mit ghewelt ende mit craften baren moet want als hoer buke bestaet te suchten ter drachten waert ende sijse een wijl ghedragen heeft soe en willen die jongen inden live die ripicheyt der naturen niet verbeyden so vreten si die siden vander moeder binnen op ende comen uut bi hem selven ende so sterft die moeder (Cap. 111, 420va)

Ook met de vadervipera loopt het volgens Bartholomeus niet goed af:

Men seyt dattet manniken sijn zaet spuwet in des wijfkens mont ende so wert si van dier ghenoechten onvroet ende bijt des mannikens hoeft af. (Cap. 111, 420va)

De gevaren van seksuele genoegens zijn bij deze slangen wel zeer duidelijk!

Ook Maerlant heeft veel aandacht voor de voortplantingsgewoonten van de vipera. Hij begint met de bevruchting via de monden, waarbij hij weet te vertellen dat 'Die soe, soe gapet van groter hitte' (vs. 825), een verwijzing naar de humeurenleer die bij Bartholomeus achterwege blijft. De jongen die het lijf van hun moeder stuk scheuren om naar buiten te komen noemt Maerlant in drie regels (vs. 830-832). Even verderop legt hij met Plinius uit 'Twi dat si die moeder sliten' (vs. 843). Deze verklaring wijkt enigszins af van de twee verklaringen die Bartholomeus geeft:

Vipra dragheter XX te male,
Ende ne werpt maer en daghes te samen,
So dat hem dandre vergramen,
Die binnen der moeder sijn besloten,
Ende scoren met hare roten²¹⁵
Der moeder ontwe die siden,
Ende comen ut in corten tiden. (vs. 846-852)

Het is in deze context dat Maerlant vermeldt: 'Lettel serpente vintmen so fel' (vs. 853). Ondanks al dit geweld neemt Maerlant echter achttien regels ruimte om op aandoenlijke wijze de liefde van de viperaman voor zijn vrouwtje te beschrijven en hier een moraal voor de mensenman aan te koppelen:

Nochtan nes sochter niewet el
Jeghen die soe ghene hie,
Dus seghet Sente Baselis mie,
Want alsoe es over ene side,
Hi wispelt na hare, ende es blide
Als hise bevoelet bi hem sijn.
Dan spuet hi ute sijn venijn,
Ende ontfaet met groter minne
Sine lieve veinoethinne.
Onsalech dorpre groniart,
Scamede, dat tu heves onwart,
Sonder redene dijn wijf.
Lere an dit felle dier, keitijf,
Dat sijn venijn van hem spuet
Alst an sijn ghenoeet vernuet.
Laet varen dine feleit quaet
Jeghen dijn wijf, dats mijn raet,
Hoveschelike met bliden sinne,
Ende deele hare weder dine minne. (vs. 854-872)

²¹⁵ 'gezamenlijk', Van der Voort, 2001, p. 139, aant. bij vs. 850.

Maerlant wijkt in deze passage af van zijn bron Thomas van Cantimpré. Anders dan Thomas koppelt hij de boosheid van de man niet aan overspel van de vrouw en besteedt hij meer aandacht aan de moraal.²¹⁶ Bartholomeus noemt niets van dit alles. Dit is weinig opzienbarend, aangezien hij zich in het algemeen niet uitspreekt over de morele betekenis van de eigenschappen van de dingen.²¹⁷

Eveneens als seksuele bijzonderheid van de vipera bespreekt Bartholomeus het paren met de vis lamprei (Cap. 111, 420vb). Dit is in hoofdstuk 3 al besproken bij de bedrieglijkheid van slangen. Maerlant noemt deze gewoonte niet bij de vipera, maar bij de berus, een slangensoort die Bartholomeus niet noemt.

Bartholomeus schrijft dat van de vipera ‘coekskens diemen tyriaci hieten’ gemaakt worden die men als tegengif gebruikt (Cap. 111, 420va). Hij haalt Plinius aan om te vertellen dat de vipera soms een steen doorslikt en dat ‘die luden diemen scite hiet’ deze steen uit de vipera halen om hem te gebruiken tegen het gif (Cap. 111, 421ra). De aspis en de draak noemt Bartholomeus als slangen waartegen het hoofd van de vipera werkt (Cap. 111, 421ra). Andersom werkt het vlees van de aspis tegen viperabeten (Cap. 111, 421ra). Maerlant besteedt acht regels aan de werking van de vipera als antigif (vs. 835-842). Hierin vermeldt hij dat volgens Plinius de ingewanden goed zijn ‘Jeghen alle serpente venijn’ (vs. 836) en dat volgens de onbekende Experimentator het afgeworpen viperavel goed is voor tanden en ogen, haar vet voor ogen (vs. 838-842). De geneeskrachtige steen noemt hij niet bij de vipera, maar bespreekt hij wel uitgebreid bij de ydros (vs. 489-507).

Bartholomeus heeft anders dan Maerlant nog aandacht voor de woonplaats van de slang. Hij vermeldt dat de vipera ‘alleen onder allen serpentes hoer huudt in die hollen der aerden alle die ander huden hem in spleten van bomen of van steenroetsen’ (Cap. 111, 420va). Ook kan de slang lang zonder eten en gaat ze in winterslaap ‘in dien hollen der aerden’ (Cap. 111, 420va) tot de lente komt en ‘die zweetgaten vander aerden op gheloken²¹⁸ werden overmits die warmte der sonnen.’ (Cap. 111, 420vb) De slang ‘cruupt’ uit haar winterverblijf met door de langdurige duisternis slechter geworden ogen. Om ze beter te maken bestrijkt ze haar ogen met venkel en eet ze dit (Cap. 111, 420vb).

Bartholomeus onderscheidt slechts één viperasoort, de tyrus. Hij besteedt er geen apart hoofdstuk aan. Hij behandelt de slang in hoofdstuk 8 over slangen in het algemeen en in hoofdstuk 111 over de vipera. Bartholomeus gebruikt de tyrus vier keer als voorbeeld in het hoofdstuk over de slang in het algemeen, tegenover de andere slangensoorten die hij allemaal maar één keer noemt. Blijkbaar vindt hij de tyrus een opmerkelijke slang. Hij vermeldt dat de tyrus bijzonder giftig is en als grondstof voor tegengif gebruikt wordt (Cap. 8, 377rb), dat de rode kleur van de slang op zijn kwaadaardigheid duidt (Cap. 8, 377va) en dat hij vogels eet (Cap. 8, 379va). Bovendien vermeldt Bartholomeus in dit hoofdstuk dat de tyrus als enige slang geen eieren legt, maar jongen baart (Cap. 8, 379va). In het hoofdstuk over de vipera behandelt hij dit als algemene eigenschap van vipera’s die hun agressiviteit illustreert, zoals hiervoor besproken.

In hoofdstuk 111 noemt Bartholomeus een aantal andere eigenschappen van de tyrus. Bijvoorbeeld de vermeende blindheid, die besproken is in hoofdstuk 3. Ook vermeldt Bartholomeus dat de tyrus een kleine slang is (Cap. 111, 420vb), wat overeenkomt met zijn opmerking over de kleine maag van de tyrus waar alleen een geperste vogel in past (Cap. 8, 379va). Ondanks de kleinheid van de tyrus, is deze slang volgens Bartholomeus erg gevaarlijk:

²¹⁶ Van der Voort, 2001, p. 161.

²¹⁷ Bogaart, 2004, p. 39.

²¹⁸ ‘openen’ of ‘ontsluiten’, WNT, onder *opluiken*.

Item int selve boeke [Aristoteles] wert gevonden int eynde dat tyrus den welken alle grote serpente vlyen al ist dat hi cleyne is ende hi heeft haer alle sijn lijf over wanneer dat hi bijt so vervulen alle die leden van sinen bete rechte voert die omtrent den bete staen | ende men vint in indeen een cleyne tyrus wes bete also venijnt is datmen daer geen medecijn tegen en vint (Cap. 111, 420vb)

Maerlant behandelt de tyrus (vs. 779-806) en de vipera (vs. 821-872) als aparte slangensoorten. De tyrus is net al bij Bartholomeus ‘fel, ende sere onghier²¹⁹’ (vs. 792). Maerlant zegt echter niets over de angst van andere slangen voor de tyrus. Wel geeft hij de toelichting van een tyrus naast Christus aan het kruis, zoals in hoofdstuk 3 besproken. Maerlant noemt de pijnlijke bevalling zoals besproken bij de vipera (vs. 830-832 en vs. 846-852), maar niet bij de tyrus. Hij schrijft niets over de grootte van de tyrus, maar vermeldt wel dat hij vogels eet (vs. 784-786). Maerlant behandelt eveneens het serpent ‘tysus’ (vs. 761-778), dat Bartholomeus nergens noemt. Ondanks de rode kleur die Maerlant wel bij de tysus (vs. 773), maar niet bij de tyrus beschrijft, komt zijn tysus niet overeen met de tyrus van Bartholomeus. De tysus zou ‘VI voete ofte VII lanc ghemene’ (vs. 763) zijn, dus niet klein zoals de tyrus van Bartholomeus. De tysus is bovendien niet erg kwaadaardig: ‘Hen doet altoes niemenne quaet, / Hen si dat ment swarlike bestaet.’ (vs. 771-772)

Er zijn een aantal serpente die Maerlant noemt, maar Bartholomeus niet: berus, cornuti, draconcopes, nadera, pareas, rutela, tarans (een soort scorpioen), tysus, tyliacus (lintworm). Een aantal van deze soorten is al de revue gepasseerd. Meestal kan hun afwezigheid bij Bartholomeus verklaard worden door overeenkomstige eigenschappen die al bij een andere soort beschreven worden. De berus (vs. 249-262) heeft als belangrijkste eigenschap het paren met de lamprei, wat Bartholomeus bespreekt bij de vipera. De gehoornde slang cornuti (vs. 263-272) lijkt erg op de cerastes. De draconcopes (vs. 407-426) bespreekt Maerlant als de bedrieglijke slang met het vrouwegezicht die Eva verleidde. Bartholomeus zegt niets over deze verleiding, laat staan dat hij duidelijk maakt welke slang er verantwoordelijk voor was. De nadera (vs. 531-562) is volgens Van der Voort de adder, net als de vipera.²²⁰ De vipera bespreekt Bartholomeus wel. De pareas (vs. 573-580) bespreekt Maerlant als serpent dat ‘sinen ganc hevet achterwart.’ (vs. 576) Bartholomeus zegt niets over deze eigenschap bij een andere slang. Van de rutela (vs. 581-592) beschrijft Maerlant alleen dat het serpent gebruikt wordt door apothekers. Bartholomeus beschrijft van verschillende slangen hun medische toepassing. De tarans (vs. 745-760) bespreekt Maerlant als scorpioen, een soort die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt. De weinig agressieve tysus met melaatse rode strepen (vs. 761-778) komt bij Bartholomeus niet voor. De tyliacus of lintworm (vs. 807-820) bespreekt Bartholomeus niet. In het volgende hoofdstuk komt wel zijn bespreking van wormen aan de orde.

tot slot

Bartholomeus deelt het slangenrijk in groepen en ondersoorten in. Hij behandelt de slang in het algemeen, de aspis, de basilisk, de draak en de vipera in eigen hoofdstukken, die vanwege de alfabetische volgorde verspreid staan door het hele dierenboek. De slang in het algemeen definieert hij met behulp van etymologische duidingen en bespreekt hij uitgebreid.

Ondersoorten geeft hij geen aparte hoofdstukken, op de dypsas en de cerastes na, twee aspissoorten. Deze indeling in groepen helpt bij de ordening van zijn dierenboek waarin veel verschillende dieren door elkaar staan. De sterke verwevenheid tussen slangensoorten onderling en slangen met de rest van de natuur benadrukt Bartholomeus door vaak te verwijzen naar andere delen van zijn werk. Ook benadrukt hij eigenschappen die slangen met elkaar gemeen hebben bij afzonderlijke soorten.

²¹⁹ ‘woest’, Van der Voort, 2001, p. 136, aant. bij vs. 792.

²²⁰ Van der Voort, 2001, p. 121, aant. bij vs. 531.

Maerlant behandelt alle serpentensoorten in alfabetische volgorde in zijn aparte serpentenboek. Hij besteedt geen aandacht aan algemene definities aan de hand van etymologische duidingen. Hij deelt de soorten op een enkeling na niet in subgroepen in en geeft alle serpentes een gelijkwaardige behandeling, waarin gevaar en nut voor de mens plus spannende verhalen centraal staan. Hoogstens krijgen een aantal soorten extra veel verzen toebedeeld, met name de aspis, de basilisk, de draak en de vipera. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat juist deze soorten van Bartholomeus eigen hoofdstukken krijgen als vertegenwoordigers van een groep.

5. Hagedissen en wormen

In hoofdstuk 2 is al duidelijk geworden dat Bartholomeus wormen en hagedissen als naaste familie van slangen en serpentes in enge zin behandelt. De drie groepen vormen samen de reptielen, die hij ook wel met serpentes (in brede zin) aanduidt. Maerlant behandelt de wormen wel apart, maar de hagedissen tussen de serpentes. Maerlant bespreekt de camaleon (vs. 273-300), de lacerta (vs. 509-523), de salamandra (vs. 593-632), de stellio (vs. 633-646), de scaura (vs. 647-662), de scorpio (vs. 685-726), de tortuca (vs. 729-744) en de tarans (vs. 745-760) als serpentes, terwijl Bartholomeus deze dieren onderscheidt van serpentes in enge zin. Ook verschilt hij soms met Bartholomeus van mening over of een dier een worm of een serpent/hagedis is. In dit hoofdstuk wil ik de hagedissen en wormen van Bartholomeus en Maerlant nader bekijken.²²¹

5.1 laceerten

De derde groep van reptielen is volgens Bartholomeus de groep ‘die hem mitten voeten voert helpen als die laceerten ende haechdissen’ (Cap. 1, 367rb, r. 19-21). Volgens het MNW betekenen zowel *lacerte* als *hagetisse* ‘hagedis’, met dat verschil dat er nog een tweede betekenis van *hagetisse* is: heks. Dit homoniem laat meteen al de negatieve bijklank van hagedissen in de middeleeuwen zien.²²² Over hagedissen heeft Bartholomeus geen algemeen hoofdstuk opgenomen. Maerlant wijdt een lemma aan de ‘lacerta’ (vs. 509-524), maar behandelt dit dier als aparte soort waar geen andere soorten onder vallen. Bartholomeus bespreekt de saura (Cap. 8, 377vb), de kameleon (Cap. 20), de salamander (Cap. 86) en de stellio (Cap. 88). Deze dieren hebben eigenschappen van hagedissen, maar blijken niet allemaal bij de hagedissen te horen.

Capitel 8. Anguis

Het opduiken van het algemene *slangencapitel* in dit hoofdstuk over hagedissen en wormen geeft al aan dat Bartholomeus voor zijn indeling niet altijd strak zijn eigen definities volgt. Opvallend genoeg bespreekt Bartholomeus in zijn algemene hoofdstuk over slangen de salamander als voorbeeld in de passage over de verschillende leefgebieden van slangen (Cap. 8, 377vb). Dit is opvallend omdat Bartholomeus in hetzelfde hoofdstuk vermeldt ‘dat salamandra is ghelijc der laceerte inder figuren’ (Cap. 8, 377vb-378ra). Opvallend is ook dat de salamander in hoofdstuk 8 veel aandacht krijgt, Bartholomeus besteedt maar liefst 31 regels aan het dier (Cap. 8, 377vb-378ra).

De woonplaats van de salamander is het vuur en het dier is zeer giftig: ‘Item daer is een serpent als ysidorus seyt libro duodecimo dat salamandra heit ende pleghet inden viere te wonen wes venijntheit alte craftich is by dat die ander sijn’ (Cap. 8, 377vb). Het vuur als verblijfplaats heeft Bartholomeus wellicht zo bijzonder gevonden, dat hij dit dier hier wilde noemen. Hier voegt Bartholomeus nog aan toe dat salamanders de vruchten van een appelboom vergiftigen en dat deze vergiftigde vruchten als ze in een waterput vallen ook het water vergiftigen (Cap. 8, 377vb).

Bartholomeus noemt echter ook ‘een beestken datmen saura heit dat is een lacerte’ in hoofdstuk 8 (Cap. 8, 377vb, r. 7-9). Dit dier is geen slang, maar een bestrijder van slangen. De saura vecht tegen slangen die in de mond van een slapende mens willen kruipen:

²²¹ Zie ook bijlage 1.

²²² Het *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* zegt hier onder *hagedis* het volgende over: ‘De betekenis ‘heks’ die *hagedis* in sommige dialecten nog draagt komt wrsch. voort uit het volksetymologisch gevormde mnl. *hagetisse* ‘heks’ en de vele middeleeuwse bijgelovige verbanden tussen hagedis en heks.’ Phillipa e.a., 2009.

want wanneert verneemt datter een mensche inden velde leyt ende slaepet ende dat die serpent coemt ende wil den mensche inden mont loepen so springhet die laceert op des menschen aensichte die daer slapende is ende wecten op datter die slanghe nyet in lopen en sal. (Cap. 8, 377vb, r. 9-15)

De saura doet dit om de mens te helpen: 'Ja dese laceert vecht teghen dese slanghe om des menschen wille. als avicenna seyt.' (Cap. 8, 377vb, r. 15-18)

De hagedis kruipt wel in een hol, maar dit blijkt een hol dat op het oosten gericht is:

Item ysidorus seyt dat wanneer dese laceerten oudt werden soe werden si blint ende dan so gaen si in een hol van eenre wech teghen dat oeste ende luken hoer oghen op als die sonne op gaet ende so werden si verlicht. (Cap. 8, 377vb, r. 18-23)

Voor middeleeuwers wijst het oosten op Jeruzalem (als centrum van de wereld) en het aardse paradijs.²²³ Hiermee heeft dit hol dus niet de duistere betekenissen die het bij Bartholomeus' slangen oproept. Het licht van de zon onderstreept de 'lichtheid' van dit hol.

Maerlant besteedt een apart lemma aan de 'saura' (vs. 647-662). Hij zegt niets over de hulp die de saura van Bartholomeus de mens biedt tegen slangen. De saura is zelfs gevaarlijk, zo blijkt uit het eerste vers van het lemma: 'Saura draghet oec venijn' (vs. 647). Bartholomeus noemt dit gif niet. Wel besteedt Maerlant op dezelfde wijze als Bartholomeus aandacht aan de genezing van zijn ouderdomsblindheid (vs. 649-656). Maerlant gebruikt 'gat' in plaats van 'hol' voor de holte in de muur waarin de saura gaat zitten: 'Soeket enen wech daer I gat staet dat ten osten hene gaet' (vs. 651-652). Maerlant koppelt onafhankelijk van Thomas van Cantimpré²²⁴ een troostende moraal aan deze gewoonte:

Mensche al bestu worden blent,
Kere dine harte in orient,
Dar die vraie sonne riset.
Al bestu leec, du werts ghewiset.
Du sout ontfaen van Hem dien lecht
Die niemene ne doet onrecht. (vs. 657-662)

Capitel 20. Cameleon

Bartholomeus vermeldt als eerste van de kameleon dat hij van kleur kan veranderen:

wes lichaemken tot menigerhande verwen diet siet verkeert wort mit lichter bekeringe ende men vint anders geen dier wes lichaem also verwandelinghe neemt van verwen dye tegen hem geset werden als dit doet dat seit ysidorus (Cap. 20, 387va, r. 27-32)

Maerlant noemt deze eigenschap pas halverwege het lemma:

Sine varewe caent verkeren,
Also ons die wise meesters leeren,
Dat het al sulke varewe ontfaet
Alst gedaen es dert bi gaet. (vs. 289-292)

Bartholomeus schrijft over de kameleon dat deze vier voeten heeft en 'een aensicht als een laceert' (Cap. 20, 387va, r. 37-38). Ook zijn lichaam lijkt op dat van een hagedis, zijn voeten zijn 'wedercromt als die laceertkens doen' (387vb) en 'het blijft inden hollen als die laceert' (388ra). Bartholomeus vergelijkt de kameleon in navolging van Aristoteles en Plinius echter ook met de krokodil: '[het heeft] een zarp lichaem mit eenre harder huut als dye cocodrille heeft' (387va-387vb, r. 39-1) en 'plinius seyt aldus libro xxviii. dat cameleon een dier is gelijc den cocodrulle scelende alleen inder cromminge vanden rugge ende inder breetheit vander start' (388ra, r. 3-6). Over de indeling van de krokodil meldt Bartholomeus overigens alleen dat het een viervoetig dier is (Cap. 31, 394va). Ook met andere dieren vertoont de kameleon overeenkomsten: hij heeft een rug als een vis, een 'aensicht' half als varken en half als aap (over de eerder genoemde overeenkomst met de laceert zegt Bartholomeus hier niets), handen als een mens en nagels als vogels (Cap. 20, 387vb). De kamaleon lijkt dus een mengeling van verschillende dieren uit verschillende groepen te zijn. Aan het begin van het hoofdstuk deelt

²²³ Huizenga, Lie en Veltman, 2002, p. 24

²²⁴ Van der Voort, 2001, p. 160.

Bartholomeus de kameleon dan ook niet in bij een groep, hij zegt alleen: ‘CAMEleon cameleontis in genitivo is een cleyn beestken’ (Cap. 20, 387va, r. 25-26).

Maerlant bespreekt ook overeenkomsten tussen de kameleon en andere dieren, al is het gezelschap niet zo bont als bij Bartholomeus. De ‘camaleon’ heeft volgens hem vier voeten als een hagedis (vs. 277), een rugbult als een kameel (vs. 280) en is traag als een slak (vs. 284). Van deze dieren komt alleen de hagedis met de informatie van Bartholomeus overeen. Maerlant noemt de kameleon wel duidelijk een serpent: ‘Camaleon, alse Isidorus seghet, / Es I serpent dat te levne pleghet / Bider lucht al sonder eten.’ (vs. 273-275) Bij Maerlant is de kameleon dan ook opgenomen in zijn boek over serpentes (vs. 273-300).

De kameleon heeft dus volgens Maerlant, maar ook volgens Bartholomeus een bijzondere band met een van de vier elementen: hij eet lucht. Maerlant noemt dit kenmerk als eerste (vs. 274-275). Bartholomeus noemt het kenmerk juist als laatste en lijkt wat voorzigtiger: ‘men seit dat cameleon aleen vander luchten leeft’ (Cap. 20, 388ra, r. 21-22). Bartholomeus betreft ook andere elementeneters hierbij: ‘ghelikerwijs dat die mol vander aerde die harinc vanden water ende die salamandra vanden viere [leeft]’ (r. 22-24). De vertaler van Bartholomeus heeft de Latijnse verzen over de elementeneters ook opgenomen: ‘unde versus Quatuor ex puris vitam ducunt elementis Cameleon talpa maris allec et salamandra Terra cibata talpam flamme pascunt salamandram Unda fit allecibus aer cameleonti dese vaersen sijn voer exponeert als hier staet voer den vaersen’ (Cap. 20, 388ra, r. 24-30).

Maerlant vermeldt over de complexie van de kameleon dat hij weinig bloed heeft (vs. 285). Dit verklaart naar mijn idee het eten van lucht: dit is namelijk het element dat volgens de humeurenleer bij het bloed hoort. Volgens dezelfde humeurenleer is de kameleon een laf dier, vanwege het weinige bloed (vs. 287-288). Ook Bartholomeus noemt deze eigenschappen (Cap. 20, 387va, r. 35-36). Ook het van kleur veranderen verklaart Bartholomeus met het weinige bloed (Cap. 20, 387va, r. 36-37).

Capitel 86. Salamandra

Ook in het lemma over de salamander verwijst Bartholomeus naar het slangenhoofdstuk met de woorden: ‘soeket boven in die letter a. vander menigherhandicheyt of onderscheyt der slanghen ende daer suldi vinden van desen worme daer hi seyt van anguis’ (Cap. 86, 413va, r. 24-28). Opnieuw deelt Bartholomeus de salamander hier dus bij de slangen in en niet bij de hagedissen. Verwarrend genoeg noemt hij het dier daarbij ook nog ‘worme’. Wel vermeldt Bartholomeus in dit hoofdstuk als eerste dat de salamander op een hagedis lijkt: ‘Salamandra als plinius seyt libro x. capitulo xlviij. is der lacerten ghelijck inder figuren’ (413rb, r. 28-30).

Aan de grote giftigheid van de salamander besteedt Bartholomeus in dit hoofdstuk opnieuw veel aandacht. De salamander ‘spuwet melkich etter uut den monde’ (Cap. 86, 413rb, r. 33-34). Dit gif heeft allerlei nare gevolgen als het op een mens terecht komt: haaruitval en sterfte van het getroffen lichaamsdeel (Cap. 86, 413rb, r. 34-39). De salamander is dan ook ‘een venijnt dier’ (Cap. 86, 413rb, r. 40). Het vergiftigt water zodat het dodelijk wordt en zijn speeksel is zo giftig dat een mens ervan vergaat (Cap. 86, 413va, r. 1-6). Ook herhaalt Bartholomeus hier dat de salamander als enige in het vuur kan leven:

ende die salamandra leeft alleen inden viere dat anders geen dier en doet als die selve seyt ya hi lescht enen brant die ontsteken is (Cap. 86, 413va, r. 9-12)

Eerder noemt Bartholomeus al dat ‘si lesschet²²⁵ vier of si cout ijs waer’ (Cap. 86, 414rb, r. 32-33). Bovendien kan de salamander alleen tevoorschijn komen wanneer het regent: ‘ende si en openbaert nerghent dan in groten reghen ende si sterft int claer weder’ (Cap. 86, 414rb, r. 30-32)

Bartholomeus vermeldt een geslacht van de salamander met een vliezige huid met een nuttige toepassing aan het hof:

²²⁵ ‘blust’, MNW, onder *lesscen*, II, I, d.

ende daer is een geslacht van salamandra wes huut vilmich is als een vel van enen zee calve daermen onderwilen riemen af maect ter coninghen behoef die welke om haerre langher outheyt wil of dat si out sijn al werden si inden vier gheworpen si en werden niet gebart mer als si lange inden viere gheleghen hebben soe werden si vernuwet als si uut den viere ghetoghen werden ende van dien vellen werden banden inden lampen die mit ghenen brande verbarnt en moghen werden (Cap. 86, 413va, r. 12-24)

Maerlant behandelt de salamander in een vrij lang lemma van 40 verzen (vs. 593-632). Hij noemt het dier een serpent, waarvan hij eveneens als eerste meldt dat dit in het vuur leeft:

Salamandra, dats ene maniere
Van serpentes, die in den viere
Levet, daret inne gaet.
Ja, dat oec mede dat vier verslaet. (vs. 593-596)

Ook hij vermeldt de overeenkomst in uiterlijk met de ‘lacerte’ (vs. 598-600). Bij hem gaat het dan om het serpent ‘lacerta’ dat hij in een ander lemma bespreekt, niet om een groep reptielen zoals bij Bartholomeus. De ‘lacerta’ beschrijft Maerlant zo:

Vier voeten hevet, als wi weten,
Ende sine tonghe in tween ghespleten.
Sijn venijn nes niet so swaer
Also menechs worems, wet vor waer. (vs. 511-514)

De vier voeten komen overeen met het voortbewegen op vier voeten, zoals volgens Bartholomeus reptielen doen die bij de hagedissen horen. De salamander heeft dus bij Maerlant ook vier voeten. Anders dan de hagedis is de salamander wel heel erg giftig:

Ysidorus spreket, sine maniere
Gaet vor alle ghevenijnde diere. (vs. 601-602)

Maerlant noemt net als Bartholomeus dat het spuw van de salamander haaruitval veroorzaakt (vs. 605-607) en dat hij vruchten en water vergiftigt (vs. 608-612). Ook hij noemt de nuttige toepassing van het vel van een salamandersoort in vuurvaste kledij:

Men vint erande maniere
Van salamandren die leven in viere,
Ende hebben wulle ofte haer,
Darmen of seghet over waer,
Datmer of gordele ende cledre maket
Die nemmermeer gheen brant ghenaket. (vs. 613-618)

Hij illustreert dit met twee anecdotes die een kwart van het lemma innemen, zo typerend voor hem in vergelijking met Bartholomeus:

Men seghet vanden paues Alexandre,
Dat hi van ere salamandre
Hadde I cleet; alst lelic was,
Warpment int vier ende, alsiet las
So quaemt ute scone ende claer.
Broeder Albrecht seghet over waer,
Dat hi dar of en gordel sach
Ende dat vor hem int vier lach.
Alst gloide, so dedement ut,
Onghescadet haer ende huut. (vs. 619-628)

Capitel 88. Stellio

De stellio is ‘een beestken’ met stippen op zijn rug alsof het sterren zijn, waar het zijn naam van heeft (Cap. 88, 413vb). Dit dier beweegt zich voort zoals een hagedis: ‘ende stellio is een crupende dier ter manieren van eenre laceerten ende viervoetich hebbende brede voeten ende ghesplitte vingeren als een hant dair si mede cruupt ten husen ende ten oeveren daer si hoer hollen maken’ (Cap. 88, 414ra, r. 1-6). Dit kruipen herhaalt Bartholomeus nog een keer: ‘also rasch crupet mitten voeten ende climt opt overste vanden huzen’ (414ra, r. 21-23).

Ook de stellio is giftig. Van dit gif vermeldt Bartholomeus een bijzondere toepassing: het wordt gebruikt in zalfjes voor ijdele vrouwen:

want als plinius seyt libro xxix. capitulo iij. so maectmen van stellio alte quaden venijn | want wanneer dattet in wine ghedrenct is ende die van dien wine dan dronck die soude een lelick aensicht krijgen oft half malaetsch waer ende dair om doen zijt in salven dair hem die onnutte²²⁶ wiven mede smeren. (Cap. 88, 413vb, r. 22-29)

Bartholomeus raadt het gebruik van deze zalfjes aan:

ic wil of een goedt man een wijf hadt die niet reckelic en waer die haer selve plach te bestriken dattet aensicht schoen werden soude so soude die manne gaen toe ende doen daer van stellio toe so worde hare aensicht lelick (Cap. 88, 413vb, r. 30-35).

Bij hoge uitzondering verkondigt Bartholomeus hier een morele les: ijdelheid moet afgestraft worden. Wel geeft hij ook een recept voor een middeltje dat de gevolgen weer ongedaan maakt (Cap. 88, 414vb, r. 35-39).

De stellio heeft ook eigenschappen met slangen gemeen: ‘ende vernuwet sijn vel inder outheyt als die serpent | als die selve seyt ende scuult des winters inden holen ende haer ghesicht wert hem plomp’ (Cap. 88, 414ra, r. 6-10) De stellio herstelt zijn gezicht op dezelfde wijze als de ‘saura’ in hoofdstuk 8:

ende in die leynten als si uut den holen coemt ende ghebreck ghevoelt vanden sien soe verwandelt si die stede ende soect een ander stat als een hol dat teghen dat oesten staet ende daer cruupt si in ende altoes als die zon des morgens op gaet soe luyct si steeds die oghen wide op thent die vuchticheyt uut den ogen verteert is ende verdroecht. (Cap. 88, 414ra, r. 10-18)

Bartholomeus vermeldt over de stellio echter niet dat deze voor de mens tegen slangen vecht.

Maerlant verklaart de naam van de stellio eveneens met zijn stippels die eruit zien als sterren (vs. 633-636). Ook bij hem is het dier giftig, maar schorpioenenvlees helpt er tegen (vs. 639-642). Zeer opvallend is dat bij hem de morele les voor de ijdele vrouwen achterwege blijft. Sterker nog, hij noemt de stellio als schoonheidsmiddeltje zonder dit te veroordelen:

Stellio verdronken in wine
Ende dar mede gedweghen anschine,
Doet die lelike spotten ute gaen,
Also ons meesters doen verstaen. (vs. 643-646)

Maerlant lijkt de tekst van Thomas van Cantimpré niet helemaal goed begrepen te hebben. Thomas schrijft namelijk dat het stelliomiddeltje juist gezichtsvlekken oplevert.²²⁷ De holte op het oosten noemt Maerlant niet bij de stellio. Ook neemt hij de symbolische duiding van Thomas dat de stellio staat voor ‘degenen die begiftigd zijn met het sieraad van natuurlijke talenten en door de kracht van hemelse genade een bron van angst zijn voor de slechteriken’ niet over.²²⁸

Waar Bartholomeus met de definitie van slangen goed uit de voeten kan, heeft hij bij de hagedissen meer moeite ze in een passende groep te plaatsen. Maerlant behandelt de hagedis en dieren die erop lijken allemaal in zijn serpentenboek.

5.2 wormen

Met de term ‘wormen’ duiden middeleeuwers een diversere groep dieren aan dan tegenwoordig gebeurt.²²⁹ De term sloeg ook op padden, insecten, slakken en larven, kortom: ongedierte.²³⁰ Het Latijnse woord ‘vermis’ (worm) is in het Engels nog herkenbaar in ‘vermin’, ofwel ongedierte. Als wormen bespreekt ook Bartholomeus een bont gezelschap van dieren: spinnen (Cap. 10, 380va-381vb), padden (Cap. 16, 386ra-386rb en Cap. 85, 413ra-413rb), rupsen (Cap. 17, 386rb-386va en Cap. 41, 400rb), krekels (Cap. 52, 402vb),

²²⁶ ‘ijdel’, MNW, onder *onnutte*, II, 1.

²²⁷ ‘Vinum in quo submersus et mortuus fuerit stellio, lentigines obducit in facie’. Geciteerd in: Van der Voort, 2001, p. 127, aant. bij vs. 645.

²²⁸ Geciteerd in Van der Voort, 2001, p. 163.

²²⁹ Pastoureau, 2006, p. 67.

²³⁰ Pastoureau, 2006, p. 67.

luizen (Cap. 82, 412ra-412rb), vlooiën (Cap. 83, 412rb-412va), motten (Cap. 99, 417ra), bloedzuigers, (Cap. 87, 413va-413vb), slakken (Cap. 64, 406vb en Cap. 101, 417rb) en wormen (Cap. 100, 417rb; Cap. 109, 420ra-420rb en Cap. 110, 420rb-420va). Opvallend genoeg rekent hij ook de schorpioen (Cap. 92, 415ra-415rb) tot de wormen en de schildpad (Cap. 102, 417rb-417vb) tot de slakken, dus indirect tot de wormen. Van al deze dieren bespreek ik de algemene hoofdstukken over wormen en de hoofdstukken over de schorpioen, de schildpad en de pad.

Maerlant bespreekt de wormen in een apart boek, waarin hij net als Bartholomeus allerlei wormen en insecten behandelt. Ook de pad duikt hier op.²³¹ De schorpioen en de schildpad behandelt hij echter in zijn serpenteboek. Ook de tyliacus of lintworm bespreekt hij in het serpenteboek, maar Maerlant heeft hier goede redenen voor: het dier begint als worm en groeit uit tot een serpent (vs. 807-810).

Capitel 109. Worm. Capitel 110. Wormpje

De ‘vermis’ en zelfs de ‘vermiculus’ (wormpje) krijgen van Bartholomeus eigen hoofdstukken (Cap. 109, 420ra-420rb en Cap. 110, 420rb-420va). Volgens de indeling die Bartholomeus in de proloog maakt trekken wormen zich vooruit met hun mond en niet met voeten zoals de hagedissen. In het hoofdstuk over de worm nuanceert hij dit en blijken er wel degelijk wormen met voeten te zijn: ‘ende daer sijn sommighe wormen die gheen voeten mit allen en hebben als die slangen ende serpente Ende daer isser sommich die veel voeten hebben’ (Cap. 109, 420rb, r. 1-5). Onder het eerste type lijkt hij ook slangen te scharen. In het hoofdstuk over wormpjes zegt hij over deze twee typen wormen: ‘ende sommighe wormen trecken hem selven meer voert mitten monde dan mitten voeten ende dese wormen sijn sonder bloet ende buechsom.’ (Cap. 110, 420rb, r. 37-40)

Maerlant benadrukt in zijn serpenteboek niet het kruipend voortbewegen van serpente als indelingscriterium, maar in zijn wormenboek schrijft Maerlant wel iets over het voortbewegen: volgens hem zijn er wormen ‘sonder voete’ en ‘gevoet’.²³² Ook zijn er wormen die ‘crupen’, maar eveneens wormen die vliegen.²³³ Ook beschrijft hij de bijbehorende lichaamsvochten:

Alle worme int ghemene
sonder voete ebben bloets clene
sine sughent van andren dieren
hare sap es van sulker manieren
ghelijc oft ware overbloet²³⁴
worme oec die sijn gevoet
ebben niet dan sap allene
bede grote ende clene²³⁵

Bartholomeus noemt als belangrijke eigenschap van wormen in de twee algemene hoofdstukken hun spontane generatie. Spontane generatie is de gedachte dat ongedierte spontaan zou ontstaan uit niet-dierlijke materie.²³⁶ Dit idee kwam van Aristoteles, die vond dat insecten van lagere orde waren dan andere dieren.²³⁷ Bartholomeus definieert een worm dan ook als volgt: ‘VERmis dat is een worm of een dier dat van vleysch of van crude dicwile wasset’ (Cap. 109, 420ra, r. 10-12). Hij legt dit als volgt uit: ‘want van wermoes²³⁸ als van

²³¹ Ed. Gysseling, 1981, vs. 11772-11831.

²³² Ed. Gysseling, 1981, vs. 11487-11491.

²³³ Ed. Gysseling, 1981, vs. 11498-11500.

²³⁴ ‘overtollig bloed’, MNW, onder *overbloet*.

²³⁵ Ed. Gysseling, 1981, vs. 11486-11493.

²³⁶ Theunissen en Visser, 1996, p. 31.

²³⁷ Theunissen en Visser, 1996, p. 31.

²³⁸ ‘groente’, MNW, onder *warmoes*.

colen comen dicwile rupsen ende dat is van corrupcien der humoren' (Cap. 109, 420ra, r. 12-14). Ook in het hoofdstuk over het wormpje zegt Bartholomeus iets over de spontane generatie van wormen: 'ende die aerde worme wast van slijck ende van bladeren ende van vruchten der bomen ende als die winter ghedaen is soe comen si des leynten tijts voert crupen uten aderen der aerden' (Cap. 110, 420rb, r. 27-31). Als voorbeelden van dit soort wormen noemt hij motten, maden, pieren en luizen (Cap. 109, 420ra).

Bartholomeus noemt echter ook het leggen van eieren na geslachtelijke voortplanting, waar hij niet alleen de 'cortuwe' ofwel 'tortuwe' (schildpad) en 'scorpionen', maar ook 'laceerten' opvoert (Cap. 109, 420ra). Wanneer Bartholomeus over giftigheid van wormen schrijft, lijkt hij met 'serpentes' zelfs op slangen te doelen: 'ende sommige sijn seer quaet die der naturen des menschen vianden sijn als die serpentes ende ander venijnde wormen' (Cap. 109, 420rb, r. 5-8). Hij noemt de salamander als voorbeeld van een worm die verwekt wordt zonder paring:

ende daer sijn sommighe wormen die winnen ende gewonnen werden | ende sommige die gewonnen werden ende niet en winnen als die salamandren ende in alsulken en is geen geslacht (Cap. 109, 420rb, r. 15-20)

Al met al schaarft Bartholomeus dus heel wat meer dieren onder de naam 'worm' dan alleen zij die zich met hun mond voort trekken, zoals hij in hoofdstuk 1 doet voortkomen. Wanneer hij een dier 'worm' noemt is veel minder duidelijk bij welke groep het hoort, dan wanneer hij een dier 'slang' of 'laceerte' noemt.

Capitel 16. Pad

De pad noemt Bartholomeus een 'worm' (Cap. 16, 386rb). Dit dier leeft in de viezigheid (Cap. 16, 386ra, r. 36-39). Dit suggereert dat padden door spontane generatie ontstaan. In het hoofdstuk over de kikker (de pad is 'een geslacht van eenre vorschen' 386ra, r. 5-6) noemt Bartholomeus de 'broeken daer si wassen ende werden' (Cap. 85, 413ra). In hetzelfde hoofdstuk bespreekt Bartholomeus echter ook de geslachtelijke voortplanting van deze dieren: ende is coax dat is tgheluyt dat si mitter tonghen maect ende dat en doet si niet dan int water alleen ende sonderlinge tmanniken inden tiden als hi hijlicet als hi twijf roept want een ygelick dier dat een stemme heeft dat roept inden tiden als si hyliken willen (Cap. 85, 413ra, r. 34-40)

Ook noemt hij de transformatie tot viervoetige dieren en de voortbeweging:

ende als si eerst openbaren soe schinen si slechts een hoeft te wesen mit enen smalen stertken datter after aen hanget daer na wort hi breet al tot enen buke ende als die start af is soe wassen hem die been ende wert een viervoetich dier ende si werden al beroert meer springhende dan gaende sonder rubeta dat is die oude padde want die springt selden of luttel (Cap. 85, 413rb, r. 10-19).

Padden (en laceerten!) schaarft Bartholomeus ook onder de wormen wanneer hij in het hoofdstuk over spinnen vermeldt dat 'die ander cleyne wormen als die laceerten ende die padden' zich tegen het gif van de spinnensoort 'spalango' bewapenen met de plant 'bredeweghe' ofwel weegbree (Cap. 10, 381rb, r. 25-32).

Bartholomeus bespreekt ook een aantal kenmerken die overeen komen met die van andere reptielen. Zo vervelt de pad met behulp van een kruid (Cap. 16, 386ra). Ook heeft de pad een hekel aan wijnruit (386ra). De pad heeft gif dat extreem koud is (386ra, r. 18-21). De giftigheid houdt verband met zijn hoeveelheid vlekken (386ra) en kleuren:

Item vander padden seyt plinius libro xxx. capitulo iiij. dat si venijnt is ende hoe dat si meerre is hoe dat si venijnder is ende si is onderwijlen zwartachtich onderwijlen rodelachtich onderwijlen graeuachtich bleeck ende onderwijlen geelachtich (386rb, r. 2-7)

De pad leeft in holen en houdt anders dan slangen niet van de zon:

ende al ist dattet clare oghen heeft nochtans hatet die son ende loept al totten hopen vander aerden als die son op gaet (386ra, r. 29-32)

Maerlant bespreekt de pad en de kikker in het wormenboek.²³⁹ Ook bij hem zijn het giftige dieren en heeft de pad een hekel aan wijnruit en zon.

Capitel 92. Scorpio

De schorpioen 'is een worm die bijder aerden loept ende heeft inden start een angel voer sijn wapen ende is also in griex ghenoecht ende schiet sijn venijn mit enen crommen staert' (Cap. 92, 415ra, r. 18-22). Let op de kromme staart. Ook uit de etymologie van de schorpioen blijkt dat het een bedrieglijk beest is:

ende scorio wort geseyt van scorte in griex dat is zoet in duytsch ende van poyo dat is veynsen want voer maect hy vrienſcap ende after steect hi ende hier na heeft dye haechdoern sinen naem (Cap. 92, 415ra, r. 23-27)

Ook Maerlant beschrijft de schorpioen als een kwaadaardig dier, maar dan als serpent:

Scorio, dats I serpent,
Solinus scrivet, diet bekent,
Dat het in danschin sonder waen
Soetelike sere es ghedaen,
(...)
Ende tallen tiden poghet ende pijnt
Hoe het den mensche ghevenijnt. (vs. 685-694)

Maerlant ziet deze bedrieglijkheid van de schorpioen als aanleiding om tekeer te gaan tegen de menselijke 'orscalc' (vleier of kwaadspreker²⁴⁰), een moralisering die zijn bron Thomas van Cantimpré niet heeft opgenomen²⁴¹:

Wien meent bet dit scorioen
Dan die orscal, die sijn doen
Also gheset hevet, dat hi poghet
Hoe hi dat sconste buten toghet
Met sprekene, met sconen ghelate.
Mare also en dan gaet sire strate,
Steket hi die tonge ut na den man,
Ende visiert hoe hi best can
Hem doen schenese ende scade
Met sinen ghevenijnden rade. (vs. 695-704)

Net als andere agressieve dieren krijgt de schorpioen volgens Bartholomeus veel jongen waar het slecht mee afloopt, zoals eerder al besproken bij de adder. De jongen hebben een vader en een moeder:

ende daer sijn sommighe scorioens die xi. ionghen brenghen die welke die moeder onderwilen slijnt mer daer is een altoes die de scaleste is die der moeder opten aers gaet sitten ende daer en kan sijs niet ghecrijgen dese doot sinen vader ende dit heeft die natuer voersienlic ghedaen op datter niet te veel werden en soude (Cap. 92, 415rb, r. 21-29)

Maerlant noemt dit gedrag niet bij de schorpioen, maar vermeldt iets dergelijks wel in zijn lemma over de 'lacerta':

Clene jonxkine si draghen.
Some boeken horwi ghewaghen,
Datse die moeder alle verslaet
Tote enen, dat hare ontgaet. (vs. 515-518)

De laatste jonge hagedis doodt zijn vader, net als de schorpioen van Bartholomeus:

Dat [het overgebleven jong, FH] wreect up vader ende up moeder
Darna suster ende broeder. (vs. 519-520)

Capitel 102. Tortuca

De tortuca of schildpad²⁴² rekt Bartholomeus tot de slakken:

²³⁹ Ed. Gysseling, 1981, vs. 11772-11831 en vs. 12322-12370.

²⁴⁰ Van der Voort, 2001, p. 131, aant. bij vs. 696.

²⁴¹ Van der Voort, 2001, p. 160-161.

²⁴² Van der Voort, 2001, p. 132-133, aant. bij vs. 729.

Tortuca wert onder die slacken gerekent daer om dat si tusschen harden scilpen ghesloten wert daer si hoer selven in te gader voecht ende huudt als si van yemant gheraect wert (Cap. 102, 417rb, r. 31-35). De slak noemt hij een worm (Cap. 64, 406vb, r. 13). Ik neem dus aan dat ook de schildpad een worm is. De schildpad heeft ook een aantal eigenschappen die slakken niet hebben: ‘het is een viervoetich dier hebbende cleyne voeten als een vorsch ende een cleyne hoeft als een serpent’ (417va, r. 4-6). Bartholomeus onderscheidt twee soorten schildpadden: een waterschildpad ‘vol venijns’ en een landschildpad ‘die is zuver’ (417rb-417va, r. ...). De landschildpad is eetbaar, ‘nochtans is si lelick aen te sien’ (417va, r....). De eieren lijken op die van kippen ‘mer si sijn bleker ende minre’ (417va, r....).

Slakken behandelt Maerlant in het boek over wormen.²⁴³ De schildpad behandelt hij als serpent (vs. 729-744). Maerlant legt uit waarom:

Tortuca is der tortuen name,
En lelic dier ende onbequame.
Ende es onder serpentes ghetelt,
Omme dat so crupet up dat velt
Ende leghet tusschen II sterke scilde,
Die hare gaf die nature milde,
Die men qualike mach dor slaen. (vs. 729-735)

Hoewel Maerlant het kruipen in zijn serpentesboek sporadisch noemt, geldt het hier als kenmerk zoals Bartholomeus voor de reptielen gebruikt. Anders dan Bartholomeus vergelijkt Maerlant het schildpaddenhoofd met dat van een pad en de staart met die van een scorpioen (vs. 736-737). Net als Bartholomeus vergelijkt hij de eieren met die van een kip (vs. 738). Maerlant onderscheidt geen schildpaddensoorten. Een levende schildpad is volgens hem niet giftig, maar de genitaliën van een dode schildpad zijn dat wel (vs. 740-744).

tot slot

Het blijkt dat Bartholomeus de grote indeling die hij in de proloog van zijn dierenboek bij de reptielen maakt, namelijk in wormen, slangen en hagedissen, in de rest van het dierenboek wat betreft de wormen en hagedissen niet streng volgt. Zijn behandeling van de salamander is hier een goed voorbeeld van. Hoewel dit dier zich met voeten voortbeweegt en dus voldoet aan de kenmerken van de groep met hagedissen, noemt hij de salamander tussen de slangen die zich met hun ribben voortbewegen en noemt hij het dier ‘worm’. Bartholomeus gebruikt zijn begrippen blijkbaar op verschillende niveaus. Met ‘serpentes’ kan hij doelen op de grote groep van reptielen, maar ook op de kleinere groep binnen de reptielen die zich met hun ribben voortbewegen en ook wel slangen heten. Met ‘laceerten’ verwijst Bartholomeus naar de groep reptielen die zich met voeten voortbewegen, maar er blijken ook ‘wormen’ te zijn met voeten, zoals de scorpioen en de schildpad. Bovendien gebruikt hij ‘wormen’ als aanduiding voor de zeer diverse subgroep van reptielen, maar ook als synoniem voor reptielen of ‘serpentes’ in brede zin.

Van der Voort wijst erop dat inconsequenties in naamgeving in meerdere middeleeuwse natuurboeken te vinden zijn.²⁴⁴ Hoewel hij noemt dat deze inconsequenties middeleeuwers blijkbaar niet gehinderd hebben, spreekt hij toch van ‘een hinderlijke chaos’, zowel in systematiek als in naamgeving van serpentes.²⁴⁵ Van der Voort wijst op ‘de belangrijke exemplarische rol die ‘serpentes’ in de toenmalige samenleving speelden’ om de onduidelijkheid te verklaren.²⁴⁶ Dit argument wil ik nog wat uitbreiden. Het afwisselend denken in brede en enge definities moet middeleeuwse geleerden makkelijker afgegaan zijn dan hedendaagse onderzoekers. De bredere definitie benadrukte de eigenschappen die levende

²⁴³ Ed. Gyseling, 1981, vs. 12140-12155 en 12468-12479.

²⁴⁴ Van der Voort, 2001, p. 177-178.

²⁴⁵ Van der Voort, 2001, p. 178-179.

²⁴⁶ Van der Voort, 2001, p. 179.

wezens met elkaar gemeen hadden (bijvoorbeeld de allegorische betekenis van serpente n als duivelse dieren), de engere definitie benadrukte juist het onderscheid wanneer dat nodig was, zoals bij het behandelen van verschillende soorten. Middeleeuwers waren gewend om verbanden en overeenkomsten te benadrukken, met hun wereldbeeld van de aarde als middelpunt van het heelal waarin de microkosmos de macrokosmos weerspiegelde en alles goddelijke betekenis had. Moderne biologen benadrukken vooral verschillen om soorten van elkaar te onderscheiden. Die soorten hebben geen relatie meer met elkaar zoals ze in de middeleeuwen hadden. Bartholomeus benadrukt juist de overeenkomsten tussen de reptielen, ook in hun naamgeving.

Bij Maerlant is de indeling overzichtelijker, omdat de boeken waar hij *Der naturen bloeme* in verdeeld heeft de indeling vormen. De scorpioen in het serpente nboek is een serpent, de pad in het wormenboek een worm. Maerlant geeft niet duidelijk aan waarom een dier in een bepaald boek terecht is gekomen. Hij richt zich met name op de individuele bijzonderheden van de dieren. Opmerkelijk is dat hij aan de stellio, een dier dat volgens hem voor een schoonheidsmiddeltje gebruikt wordt, geen moraal verbindt. Bartholomeus doet dit wel, terwijl hij over het algemeen zeer terughoudend is met morele duidingen. Dit ondersteunt de constatering van Van der Voort dat Maerlant in zijn serpente nboek niet alle mogelijkheden om te moraliseren aangrijpt.²⁴⁷ Bovendien laat het zien dat moraliseren Bartholomeus niet vreemd is.

²⁴⁷ Van der Voort, 2001, p. 161, 163 en 166.

6. Samenvattende conclusie

In deze scriptie beschrijf ik het verschil in de behandelwijze van serpentes van Bartholomeus Anglicus en Jacob van Maerlant in hun natuurencyclopedieën *Van den proprieteyten der dinghen* en *Der naturen bloeme*. Ik heb gekeken naar de plaats van de slang in het dierenrijk en de natuur, algemene eigenschappen van slangen, slangensoorten en naaste familie van slangen. Aangezien mijn scriptie vooral beschrijvend van aard is, zijn onderstaande conclusies tevens de samenvatting van mijn verhaal.

Bartholomeus Anglicus behandelt in *Van den proprieteyten der dinghen* alle wezens na het bijbehorende element. Hij behandelt de landdieren in alfabetische volgorde in boek 18, na het boek over het element aarde. In dat boek definieert Bartholomeus landdieren met behulp van de ladder der natuur: dieren zijn wezens met een sensitieve ziel, anders dan de lagere plantenziel en de hogere, geestelijke mensenziel. Bartholomeus deelt het landdierenrijk naar de Bijbel in drie grote groepen in (vee, roofdieren en reptielen) en geeft algemene eigenschappen van deze diergroepen.

Jacob van Maerlant bespreekt in *Der naturen bloeme* de schepping helemaal in de volgorde van de ladder der natuur. Hij behandelt diergroepen in aparte boeken die hiërarchisch gerangschikt zijn: viervoetige dieren, vogels, zeemonsters, vissen, slangen en wormen. Binnen die boeken ordent hij alfabetisch. Maerlant houdt zich aan de indeling die uit zijn inhoudsopgave blijkt, maar definieert de diergroepen niet duidelijk. Wel geeft hij in zijn besprekingen van verschillen tussen mens en dier en tussen dieren onderling blijk van opvattingen over zielen in overeenstemming met de ladder der natuur.

De reptielen onderscheidt Bartholomeus van andere dieren op basis van hun kruipende voortbeweging, hun complexie die tegengesteld is aan de mens en hun *felle* natuur die met die complexie verbonden is. De reptielen kunnen op hun beurt ook weer in drie groepen verdeeld worden op basis van hun voortbeweging: wormen, die zich met hun mond voorttrekken, slangen, die zich met hun ribben voorttrekken, en hagedissen, die op vier voeten lopen. Maerlant noemt nergens reptielen en benadrukt het voortbewegen van serpentes niet speciaal. De dieren die Bartholomeus met reptielen aanduidt, behandelt Maerlant verdeeld over zijn serpentesboek en zijn wormenboek, zonder duidelijke definities bij deze indeling te geven.

Bartholomeus bespreekt in een algemeen hoofdstuk over de slang een groot aantal algemene eigenschappen van slangen, waarbij hij verschillende slangensoorten onderscheidt. Het buikkruipen van slangen kan in verband gebracht worden met de bedrieglijke rol van de slang tijdens de zondeval: God liet de slang daarna voor straf op zijn buik kruipen en stof eten. Hoewel Bartholomeus niet direct naar de zondeval verwijst, thematiseert hij het buik kruipen heel sterk, het stof eten hier en daar. Nog een aantal eigenschappen behandelt Bartholomeus als motief dat bij allerlei slangen terugkeert: een extreme complexie en de bijbehorende giftigheid, voorliefde voor donkere hopen, het gaan van kromme paden, kwaadaardige listigheid, vervellen, agressieve voortplantingsgewoonten en vijandschap met andere dieren. Bartholomeus benadrukt de relatie tussen slang en duivel door dergelijke beladen eigenschappen breed uit te meten, zonder dat hij de duivel noemt. Bartholomeus is kritisch (bijvoorbeeld op verhalen over de hydra en de syrene), nuanceert en vertelt nauwelijks anecdotes.

Maerlant gebruikt veel minder motieven in zijn serpentesboek dan Bartholomeus. Wel benadrukt hij de giftigheid van serpentes en hun koude/hete complexie, maar hij koppelt hier geen algemene definitie van serpent aan. De eigenschap van de kromme wegen heeft Maerlant doelbewust niet opgenomen bij een aantal serpentesoorten. Ook de hopen noemt hij slechts incidenteel. Listig bedrog van slangen komt in zijn boek wat vaker naar voren, maar opnieuw niet als algemene eigenschap. Maerlants tekst is directer en biedt nauwelijks

aanknopingspunten voor morele duidingen die het publiek zelf moet bedenken. Wel noemt Maerlant bij een aantal serpentensoorten een morele les voor de mens. Bartholomeus is maar één keer te betrappen op een expliciete moralisering, namelijk bij de bespreking van het zalfje tegen ijdelheid dat volgens hem van de hagedis stellio gemaakt wordt. Opvallend genoeg bespreekt Maerlant het zalfje wel (zij het dan juist als schoonheidsmiddeltje), maar koppelt hij hier geen moraal aan. Maerlant moraliseert dan ook minder vaak in het serpentenboek dan men uit ander werk van hem gewend is. Hij besteedt vooral aandacht aan praktische informatie over serpentes als gevaar of als geneesmiddel in mensenlevens en aan de sterke verhalen die er over te vertellen zijn. Hierdoor is zijn serpentenboek inhoudelijk fragmentarischer dan de passages over slangen van Bartholomeus.

Bartholomeus verdeelt het slangenrijk in veel meer groepen en ondergroepen dan Maerlant doet. De slang in het algemeen bespreekt hij als *anguis*, *coluber* en *serpent*, waarbij hij definities geeft op basis van etymologische duidingen waarin het in kronkels bewegen, de donkere holen en het bedrog naar voren komen. Onder deze algemene slang somt Bartholomeus een heel aantal losse soorten op, die vooral met elkaar in verband staan door overeenkomende eigenschappen. In eigen hoofdstukken behandelt Bartholomeus groepsnamen als de *aspis*, de *basilisk*, de *draak* en de *vipera*. Vooral bij de *aspis* noemt Bartholomeus een heel aantal ondersoorten, die in andere literatuur niet toevallig met verschillende aspecten van de duivel vergeleken worden. Uitzonderlijk krijgen de twee *aspissoorten* *dypsas* en *cerastes* een eigen hoofdstuk. Door deze strakke groepsindeling en via verwijzingen naar gerelateerde hoofdstukken zijn specifieke slangen sterk met elkaar verbonden, waarmee de thematische overeenkomsten nog eens versterkt worden. Hierdoor zijn de slangen goed als groep te herkennen, hoewel de lemma's over de slangen vanwege de alfabetische volgorde tussen alle andere landdieren verspreid staan.

Maerlant maakt vanwege zijn indeling in aparte boeken over diergroepen een grove indeling in 'serpentes' en 'wormen', maar besteedt verder weinig aandacht aan deze of een verdere indeling. Alle serpentensoorten behandelt hij in alfabetische volgorde in aparte lemma's en alleen bij de *tarans* (een *schorpioensoort*) en de *ipnale* (een *aspissoort*) noemt hij dat het besproken serpent bij een aparte groep binnen de serpentes hoort. Ook dit maakt dat zijn serpentenboek inhoudelijk fragmentarisch is in vergelijking met de slangenpassages vol verbanden van Bartholomeus.

De term 'slang' reserveert Bartholomeus vrij strikt voor de groep reptielen die zich op hun buik met hun ribben voortbewegen, maar de indeling op basis van voortbeweging blijkt Bartholomeus bij zijn bespreking van hagedissen en wormen minder consequent vol te houden. De salamander, die volgens Bartholomeus op een hagedis lijkt en vier voeten heeft, bespreekt hij als slang. De kameleon en de schildpad lijken in bepaalde opzichten op hagedissen, maar Bartholomeus deelt de kameleon nergens en de schildpad bij de wormen in. Ook de *schorpioen* is volgens hem een worm, net als de *pad*, al heeft die dan vier voeten. De door elkaar lopende termen zijn mijns inziens opnieuw een manifestatie van de nadruk die Bartholomeus wil leggen op de verbanden in de natuur: reptielen verschillen onderling, maar lijken in veel opzichten ook op elkaar. Hagedissen en wormen hebben dan ook vaak eigenschappen met slangen gemeen: kruipen, voorliefde voor holen en duisternis, giftigheid, het leggen van eieren, vervellen, bedrog.

Maerlant bespreekt hagedissen, *schorpioenen*, de *schildpad* en de *salamander* in zijn serpentenboek. Hij benadrukt het verschil tussen deze serpentes met voeten en serpentes zonder voeten niet. In het wormenboek noemt hij wel dat er wormen met en zonder voeten zijn, maar deze dieren kenmerkt hij in de proloog van *Der naturen bloeme* dan ook met hun

uiteenlopende vormen. Met de term wormen duidde men in de middeleeuwen dan ook over het algemeen een bont gezelschap van ‘ongedierte’ aan.

Al met al blijkt dat de conclusies die Bogaart in grote lijnen trekt over het intellectuele niveau van het publiek van *Van den proprieteyten der dinghen* en *Der naturen bloeme* kloppen, ook in het specifieke geval van serpentes. Het serpentesboek van Maerlant biedt vereenvoudigde kennis met veel spectaculaire anecdotes en informatie over gevaren en toepassingen van slangen. Ook legt hij hier en daar uit welke geestelijke betekenis zijn publiek de dieren die hij bespreekt moet geven, al doet hij dit minder enthousiast dan in ander werk. Maerlant bedient hiermee duidelijk een minder intellectueel publiek.

Van den proprieteyten der dinghen biedt een ingewikkelder en zakelijker tekst met allerlei definities en indelingen. Wat de geestelijke betekenis van serpentes betreft laat Bartholomeus (en zijn Middelnederlandse vertaler met hem) het publiek bijna altijd zelf zijn conclusies trekken. Ook nuanceert Bartholomeus veel informatie. De vertaler van Bartholomeus biedt informatie die duidelijk gericht is op een ontwikkeld publiek. Wel blijkt dat *Van den proprieteyten der dinghen* zijn lezers de helpende hand biedt bij de geestelijke interpretatie van de informatie over slangen door deze nadrukkelijk te thematiseren. De slangenwereld die Bartholomeus beschrijft heeft op allerlei vlakken onderlinge relaties, die hij constant benadrukt. Ook besteedt hij veel aandacht aan relaties met andere dieren. De tekst van het serpentesboek van Maerlant is daarmee vergeleken fragmentarisch.

Mijn onderzoek heeft zich geconcentreerd op de Middelnederlandse vertalingen van twee dertiende-eeuwse encyclopedieën. Het is interessant om gedetailleerder te onderzoeken of de Latijnse teksten waarop deze twee vertalers zich hebben gebaseerd dezelfde verschillen laten zien die ik heb geconstateerd in de behandeling van serpentes. Bijvoorbeeld de Latijnse bron van Maerlant: *Liber de natura rerum* van Thomas van Cantimpré. Met name lijkt het mij interessant te bekijken of deze scherper definieert dan Maerlant en of hij net als Bartholomeus zoveel verbanden benadrukt tussen serpentes onderling en tussen serpentes en de rest van de natuur.

Een andere interessante invalshoek is het nader bestuderen van motieven die in *Van den proprieteyten der dinghen* voorkomen en bij meerdere diersoorten genoemd worden. Dit kan nuttig zijn voor onderzoek naar andere genres dan de artesliteratuur, zoals ik met de overeenkomsten tussen het *Reynaert*-onderzoek en Bartholomeus' slangenpassages al heb laten zien.

Literatuur

edities

Bartholomeus Anglicus, 'slangen' in *Van den proprieteyten der dinghen*. Editie van Saskia Bogaart en Marcel van der Voort. In: E. Huizinga, O.S.H. Lie, L.M. Veltman (red.), *Een wereld van kennis – Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum, 2002.

Bartholomeus Anglicus, 'slangen' in *Van den proprieteyten der dinghen*. Editie van Marcel van der Voort, z.j. Geraadpleegd via:
<http://home.wanadoo.nl/mjm.vandervoort/translitteraties/maerlant-metalen/translitteraties-slangen-anglicus.html> (19 april 2010).

Bartholomeus Engelsman, *Van den proprieteyten der dinghen*. Een diplomatische editie van de Middelnederlandse vertaling (1485) van de 13de-eeuwse encyclopedie 'De proprietatibus rerum' van Bartholomaeus Anglicus. Bezorgd door de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (WEMAL), 2009. Via:
<http://bartholomeusengelsman.huylgens.knaw.nl/path/home> (21 april 2010).

Bijbel. Vertaling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap. Amsterdam, 1960.

Maerlant, Jacob van, 'Der naturen bloeme'. In: M. Gysseling (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II: Literaire handschriften. Deel 2. 's-Gravenhage, 1981, p. 16-416. Via DBNL:
http://dbnl.nl/tekst/maer002dern02_01/index.php (5 april 2010).

Maerlant, Jacob van, *Der naturen bloeme*. Boek VI. In: M. van der Voort, *Dat seste boec van serpentes – een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlant*. Hilversum, 2001, p. 88-140.

secundaire literatuur

Badke, D., *The Medieval Bestiary*. 2010. Geraadpleegd via: <http://bestiary.ca/index.html> (19 april 2010).

Bogaart, S. 'Die Tierwelt in zwei mittelniederländischen Enzyklopädien: Jacob van Maerlants *Der Naturen Bloeme* und die niederländischen Übersetzung von Bartholomaeus' Anglicus *De proprietatibus rerum*'. In: A. Berteloot und D. Hellfaier (Red.), *Jacob van Maerlants Der naturen bloeme und das Umfeld*. Münster, 2001.

Bogaart, S. en M. van der Voort, 'De beschrijvingen van slangen in *Van den proprieteyten der dinghen*'. In: Huizinga, E., O.S.H. Lie, L.M. Veltman (red.), *Een wereld van kennis – bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum, 2002, p. 217-234.

Bogaart, S. *Geleerde kennis in de volkstaal – Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief*, Hilversum, 2004.

Bouwman, A. Th., 'Het dier in de Middelnederlandse letterkunde'. In: W.L. Idema e.a. (red.), *Mijn naam is haas*. Baarn, 1993, p. 57-65.

Craun, E.D., 'Introduction'. In: Edwin D. Craun (ed.), *The hands of the tongue – essays on deviant speech*. Kalamazoo Mich.: Medieval Institute Publications 2007, p. ix-xviii.

Haalboom, F., 'De dierlijke aard van de bedrieger'. Utrecht, 2010. Ongepubliceerde nota in het kader van bacheloropleiding bij het tutorial 'Doet schelden pijn in het Middelnederlands?' van Martine Veldhuizen.

Hassig, D., *Medieval bestiaries: text, image, ideology*. Cambridge, 1995.

Huizinga, E., O.S.H. Lie en L.M. Veltman, 'Een wereld van kennis'. In: Huizinga, E., O.S.H. Lie, L.M. Veltman (red.), *Een wereld van kennis – bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum, 2002.

Janssens, J. e.a. (ed.), *Van den vos Reynaerde*. Het Comburgse handschrift. Leuven, 1991.

Lewis, C.S., *The Discarded Image*. Cambridge, 1994.

Öhman, A. and S. Mineka, 'The Malicious Serpent: Snakes as a Prototypical Stimulus for an Evolved Module of Fear'. In: *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 12, No. 1, Feb. 2003, p. 5-9.

Pastoureau, M., 'Die Tierwelt'. In: J. Dalarun (ed.), *Das leuchtende Mittelalter*, Darmstadt, 2006, p. 52-93.

Seymour e.a., *Bartholomeus Anglicus and his Encyclopedia*. Cambridge, 1992.

Theunissen, B. en R.P.W. Visser, *De wetten van het leven – historische grondslagen van de biologie 1750-1950*. Baarn, 1996.

Voort, M. van der, *Dat seste boec van serpentes – een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlant*. Hilversum, 2001.

Voort, M. van der, *Van serpentes met venine – Jacob van Maerlants boek over slangen hertaald en van herpetologisch commentaar voorzien*. Hilversum, 1993.

Wackers, P.W.M., *De waarheid als leugen – een interpretatie van Reynaerts historie*. Utrecht, 1986.

Wackers, P., 'Opvattingen over spreken en zwijgen in het Middelnederlands'. In: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, p. 288-303. NCLM 9.

Wackers, P.W.M., *Met ogen van toen – schoonheid en wetenschap in de middeleeuwse kunst*. Amsterdam, 1996.

Wallace, W.A., O.P., 'The Philosophical Setting of Medieval Science'. In: D. Lindberg (ed.), *Science in the Middle Ages*. Chicago, 1978, p. 91-119.

woordenboeken

Middelnederlands woordenboek (MNW), Verwijs en Verdam e.a. (red.). Via *De Geïntegreerde Taalbank* (GTB), versie 1.2.4, december 2009. Geraadpleegd via: <http://gtb.inl.nl/?owner=MNW> (19 april 2010).

Philippa, M., F. Debrabandere e.a. (red.), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Digitale editie, Amsterdam, 2009. Geraadpleegd via <http://www.etymologie.nl.proxy.library.uu.nl/> (15 april 2010).

Pinkster e.a. (red.), *Woordenboek Latijn/Nederlands*. Digitale editie, Amsterdam, 2009. Geraadpleegd via: <http://www.latijnnederlands.nl.proxy.library.uu.nl/> (19 april 2010).

Van Dale, *Onlinewoordenboeken*. Utrecht/Antwerpen, 2010. Geraadpleegd via: <http://surfdiensten.vandale.nl.proxy.library.uu.nl/> (19 april 2010).

Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT), F. Moerdijk e.a. (red.). Via *De Geïntegreerde Taalbank* (GTB), versie 1.2.4, december 2009. Geraadpleegd via: <http://gtb.inl.nl/?owner=WNT> (19 april 2010).

Bijlagen

1. Slangen en serpentes

in *Van den proprieteyten der dinghen en Der naturen bloeme*

	Bartholomeus (Lie e.a., 2009)	Maerlant (V/d Voort, 2001)
Anguis	Cap. 8 (algemeen)	-
Aspis	Cap. 9 genoemd in Cap. 8, 378rb (verwijzing naar verderop)	p. 94
Ansibena	genoemd in Cap. 8, 377rb	p. 97
Basiliscus	Cap. 15	p. 97/98
Boa	genoemd in Cap. 8, 378rb	p. 100/101
Berus	- het verhaal over paring met lamprei vertelt B bij de vipera tyrus (Cap. 111)	p. 103
Cornuti	-	p. 103/104
Camaleon	Cap. 20, 'laceerte'	p. 104/105
Cerastes	Cap. 29 genoemd in Cap. 8, 378rb	p. 106
Celidrus	genoemd in Cap. 8, 378ra, rokend land	p. 107
Centris	genoemd in Cap. 8, 378ra, serpent die altijd recht gaat	-
Coluber	Cap. 8, 377ra, algemeen voor slang Cap. 32	-
Dypsas	Cap. 35 Genoemd in Cap. 8 als 'dispa', 377rb Genoemd in Cap. 9 (aspis): 'dispas' die in het Latijn 'sricula'/'situla' heet	p. 107/108 Maerlant merkt niet op dat 'situla' dezelfde slang is
Draco	Cap. 36 genoemd in Cap. 8, 378rb (verwijzing naar verderop)	p. 108/109
Draconcopes	-	p. 112
Emorrois	'amazors' genoemd in Cap. 9, 380ra, eigenschap v doodbloeden door gif genoemd	p. 113
Erindris	Genoemd in Cap. 8, 377va	-
Jaculum	Genoemd in Cap. 8, 378ra	p. 114
Ipnale	Genoemd in Cap. 9 (aspis) als 'yspualis', 380ra	p. 114/115, aspis
Ydrus	(ydra) Cap. 8, 377rb-377va, bestaat niet	p. 116
Ydros	(ydra) Cap. 8, 377rb-377va, bestaat niet wel wordt een 'waterich serpent' genoemd in Cap. 8, 378ra, die het hoofd recht op houdt	p. 117/118
Lacerta	Cap. 1: geen serpent, samen met serpentes en wormen in groep reptilia. Soorten behandeld in Cap. 20 (cameleon), 86 (salamandra), 88 (stellio). Geen eigen Cap.	p. 119
Natrix	genoemd in Cap. 8, 377va als 'rinatrix'	p. 120
Nadera	-	p. 120/121, adder
Ophites	genoemd in Cap. 8, 377va	-
Pester	Genoemd in Cap.9 (aspis), 380ra als 'prester'	p. 122/123
Pareas	-	p. 123
Rutela	-	p. 124
Salamandra	uitgebreid besproken in Cap. 8, 377vb. Cap. 86, verwijzing naar Cap. 8	p. 125/126
Seps	Cap. 9 (aspis), 380ra	-
Serpens	Cap. 89, als synoniem van anguis	-(hele boek!)
Stellio	Cap. 88, laceerte, geen serpent, wel vgl met serpent	p. 127

Scaura	genoemd in Cap. 8, 377vb	p. 128
Situla	genoemd in Cap. 8, 377va als 'scitalis'? nogmaals in Cap. 8, 378ra 'sicalis'? genoemd in Cap. 9, 380ra, 'dispas' die in het Latijn 'sicula' heet, met de eigenschap van van dorst sterven door gif 'situla' genoemd in Cap. 35 (dypsas), Latijnse naam voor dypsas	p. 129 Geen vermelding dat dypsas dezelfde slang is.
Sirene	genoemd in Cap. 8, 378ra, Cap. 91. Sirene, meermin, verschillende opvattingen (zeemonster, serpent, draak)	p. 130
Scorpio	Cap. 92, worm, 9 geslachten	p. 130/131
Tortuca (schildpad)	Cap. 102, slak (dus worm), hoofd als serpent	p. 132/133
Tarans	-	p. 133/134, schorpioen
Tysus	-	p. 134
Tyrus	Genoemd in Cap. 1 genoemd in Cap. 8, 377rb en 379va genoemd in Cap. 10 (spinnen), 381va, in vergelijking met giftige spin genoemd in Cap. 111 (Vipera), 420vb	p. 135/136 andere dan vipera (p. 246)
Tyliacus (lintworm)	-	p. 137
Vipera	Cap. 111 genoemd in Cap. 8, 378rb (verwijzing naar verderop) genoemd in Cap. 1	p. 138 (adder, p. 250)

2. Inhoud *Van den Proprieteyten der dinghen*, Boek 18

slangen

hagedissen en wormen

1. algemeen
2. aries (ram)
3. agnus (lam)
4. agnus anniculus (eenjarig lam)
5. agna (ooi)
6. aper (wild zwijn)
7. azinus (ezel)
8. **anguis (slangen algemeen)**
9. **aspis**
10. *arania (spinnen)*
11. apis (bij)
12. bos (os)
13. bubulcus (herder van ossen)
14. bubalus (buffel)
15. **basiliscus**
16. *botrax (pad)*
17. *bombex (zijderups)*
18. cameli (kameel)
19. cameleoperdus
20. *cameleon*

21. caprea (wilde geit)
22. capriolus (soort hert)
23. capra (geit)
24. canis (hond)
25. canicula (teefje)
26. catuli (jonge honden)
27. castor (bever)
28. cervus (hert)
- 29. cerastes (aspissoort)**
30. cornu (gebeente van dieren, hoorns en tanden, vooral koeien etc)
31. cocodrillus
- 32. coluber (als anguis)**
33. damula (een wilde berggeit)
34. dromedarius
- 35. dypsas (aspissoort)**
- 36. draco**
37. equi (hengsten)
38. equa (merrie)
39. elephant
40. edus (hueken = bokje)
41. eruca (*boomrups*)
42. fauni ende satiri
43. femine (wifjes)
44. fetans
45. fetus
46. ficarius (wilde lieden)
47. formica (*mieren*)
48. formicaleon (mierenleeuw)
49. fucus (hommel, soort bij)
50. griphes (griffoen, lichaam leeuw, hoofd arend)
51. glires (hazelmuis)
52. grillus (*krekel*)
53. hynnulus (soort hert)
54. hircus (geitenbok)
55. hyena
56. hericius (egel)
57. herinacius (lijkt op egel)
58. iuvenca (vaerse of jonge koe)
59. leo (leeuw)
60. leena
61. leopardus (nageslacht van pardus en leeuw)
62. lepus (haas)
63. linx
64. limax (*slak*)
65. lupus (wolf)
66. mulus (ezel)
67. mus (muis)
68. mustela (wezel)
69. migale (klein als een wezel?)
70. murilegus (kat)

71. noctiluca (klein nachtvogeltje, verwijzing naar boek 12 over vogels)
72. onager (wilde ezel)
73. onocentaurus (centaur)
74. orix (waterrat)
75. ovis (schaap)
76. panthera
77. pardus (luipaard)
78. pylosi ('alven')
79. pytargus (tussen hert en bok in)
80. pigmei (kleine mensjes)
81. porcus (varken)
82. *pediculus (luis)*
83. culex (sic) (= pulex, vlo)
84. rinoceron
85. *rana (kikker)*
86. *salamandra*
87. *sanguisuga (bloedzuiger)*
88. *stellio*
- 89. serpens**
90. simia (mensaap)
- 91. myrena, syrena**
92. *scorpio*
93. sus (zeug)
94. taurus (stier)
95. tragelaphus (tussen bok / hert)
96. talpa (mol)
97. taxus (das)
98. tygris
99. *tinea (mot)*
100. *teredines (houtworm)*
101. *testudo (slak)*
102. *tortuca (schildpad)*
103. vacca (vanden coe)
104. vacca (vanden sonderlinghe nacie van coyen)
105. vitulus (kalf)
106. ursus (beer)
107. ursa (beerin)
108. wlpes, vulpes (vos)
109. *vermis (worm)*
110. *vermiculus (wormpje)*
111. **vipera**